

Doketik Kristoloji ve Kur'an

Docetic Christology and the Qur'an

Şinasi Gündüz¹

ÖZ

Bu çalışma doketik kristolojiyi ve özellikle İsa Mesih'in çarmıha gerilme hadisesi konusundaki Hıristiyanlığın temel dogmatik inancına doketik yaklaşımı ele almaktadır. Ayrıca bu çalışma Müslümanlar arasında doketik kristolojiye paralel bir yaklaşım olduğuna dair Hıristiyan yazarların iddialarını tartışmakta ve Kur'an'da bir çeşit doketik yaklaşım olduğu tezini eleştirmektedir. Söz konusu Kur'an ayetlerinde çarmıh hadisesinde, bir başkasının mucizevi şekilde Hz. İsa'ya benzetilerek onun yerine çarmıha gerildiğine dair bir ifadenin bulunmadığı, ancak Yahudiler arasında onu öldürdüklerine ve astıklarına dair sadece zanna dayalı kanaatin tamamıyla yanlış olduğunun ifade edildiği bu çalışmanın ana tezidir. Ayrıca Yahudi geleneğinde Hz. Meryem'e atılan iftira ile Hz. İsa'nın ölümü konusundaki iddianın esas olarak Talmud geleneğine dayandığı da tartışılmaktadır. Ayrıca bu çalışmada, söz konusu ayetlerle ilgili Kur'an'daki klasik tefsir yorumlarının esas olarak israiliyat olarak adlandırılan Hıristiyan ve Yahudi geleneğiyle ilişkili olduğuna dair bir tartışma yürütülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doketik Kristoloji, İsa Mesih, Meryem, Çarmıha Gerilme, Kur'an, Yahudiler

ABSTRACT

This study address docetic Christology in general and the docetic approach to the main Christian dogmatic belief on the crucifixion of Jesus Christ in particular. It also discusses the claim of Christian writers that an approach among the Muslims is parallel to docetic Christology and criticizes the thesis that the Qur'an exhibits a form of docetic approach. The main argument of the study is that no discussion on Qur'anic verses state that no individual that miraculously resembles Jesus was crucified. Instead, this study intends to elucidate that the claim of the Jews, who supposedly hanged Jesus, was categorically wrong, because this is the only wrong belief based on a presumption. The study also discussed that the slander on Mary and the claim regarding the death of Jesus in Jewish tradition were mainly based on the tradition of Talmud. Moreover, the study highlights a debate that points out that the exegesis of the classical commentaries on the Qur'an regarding the verses in question is mainly related to the Christian and Jewish traditions or the so-called israiliyat.

Keywords: Docetic Christology, Jesus Christ, Mary, Crucifixion, the Qur'an, Jews

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şinasi Gündüz (Prof. Dr.),

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul,
Türkiye

E-posta: sgunduz@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3393-7302

Başvuru/Submitted: 25.11.2021

Kabul/Accepted: 14.03.2022

Atıf/Citation: Gündüz, Şinasi. Doketik Kristoloji ve Kur'an. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/1, (Mart 2022): 441-471.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1028480>

EXTENDED ABSTRACT

This study addresses docetic Christology in general and the docetic approach to the main Christian dogmatic belief on the crucifixion of Jesus Christ in particular. It also discusses the claim of Christian writers that an approach among the Muslims is parallel to docetic Christology. Moreover, it criticizes the thesis that the Qur'an features a form of docetic approach. The main argument of the study is that no discussion of Qur'anic verses states that an individual who miraculously resembles Jesus was crucified. The study intends to elucidate that the claim of the Jews, who supposedly hanged Jesus, is categorically incorrect, because this belief is the only one based on presumption. It is discussed that the slander on Mary and the claim regarding the death of Jesus in Jewish tradition were mainly based on the tradition of Talmud. Lastly, this study highlights a debate that argues that the exegesis of the classical commentaries on the Qur'an regarding the verses in question is mainly related to the Christian and Jewish traditions or the so-called *isrâiliyât*.

Maintaining that Jesus Christ, as a material being, has only a phantasmal image, various persons and groups in the second and third centuries, whom the Church Fathers labeled as heretics, upheld docetic Christology. The docetics defended the idea that the material image of Jesus is only phantasmal mainly due to the belief regarding the divinity of Christ. According to them, attributing Jesus with characteristics, such as birth, death, and suffering is, therefore, inappropriate. They established a division between Christ and Jesus and maintained that Christ is associated with a Divine Being, whereas Jesus is only a phantasmal appearance of divination.

The approach of docetic Christology to the crucifixion of Jesus Christ, which is one of the main dogmas of Christianity, is crucial. The opinion of Basilides, a second-century theologian, concerning this topic is particularly notable. The theologian argues that Jesus Christ did not suffer and die, because another individual was executed in his place by mistake. This opinion provides a few orientalist researchers with an important clue for explaining the Qur'anic perspective of Jesus. Comparing the opinion of Basilides to the Qur'anic verse of al-Nisâ 157, they defended that a perspective on the end of the life of Jesus, which is parallel to the docetism of Basilides, is observed in the Qur'an.

Overlooking the fact that the Qur'an puts forward no clear statement on how and where Jesus Christ died and that two Qur'anic verses stress his death, a well-known fact is that classical Muslim commentators of the Qur'an, such as al-Tabarî, narrate certain accounts in which the Jews mistakenly crucified an individual, who was not Jesus Christ. Another fact is that such accounts have been relatively popular among the Muslims. Since the very early Islamic period, several non-Muslim writers, such as John of Damascus, have indeed noted this conviction among Muslims.

Clearly, this conviction among Muslims is closely related to that of the Christian tradition. The previously mentioned accounts from classical commentaries of the Qur'an were being narrated by persons, such as Wahb ibn Munabbih, who is famous relative to non-Muslim literary

and oral sources known as *isrâiliyât*. When examining the Qur'anic verses under study (i.e., al-Nisâ 156 and 157), the current study notes that these verses lack implicit statements on the death of Jesus Christ and refuses the claim of the Jews that they killed and hanged Jesus Christ, the prophet of Allah.

These verses refuted the slander to Mary, the mother of Jesus, conducted by the Jews and their conviction, which claims that they killed and hanged Jesus. Moreover, these verses neither discuss the crucifixion nor stress that another person was killed and hanged in the place of Jesus. Moreover, they reject the assertion of the Jews regarding Jesus Christ. The verses emphasize that the Jews supposed that they killed and hanged Jesus and refute this supposition by drawing attention to the fact that this issue is a presumption. Therefore, the verses regarding the end of life of Jesus exhibit no similarities or parallel approach to docetic Christology. Thus, the conviction exhibited in the Muslim commentaries of the Qur'an, which are relatively parallel to docetic Christology, is related to the effect of the so-called *isrâiliyât* literature.

Kur'an'da Hz. İsa'yla ilgili tanımlamalar ve Hz. İsa konusunda Hıristiyanlara yönelik eleştiriler oldukça erken sayılabilecek bir dönemden itibaren Hıristiyanların dikkatini çekmiştir. Öyle ki henüz Hz. Peygamber döneminde Necran'dan çeşitli görüşmeler yapmak üzere Medine'ye gelen Hıristiyan heyet örneğinde olduğu gibi, Hıristiyanlar diğer birçok hususta birlikte Hz. İsa konusunda da Müslümanlarla tartışmalar yürütmüşlerdir.¹

Hz. İsa'nın mucizevi şekilde babasız doğumunu ve gösterdiği birçok mucizevi davranışı ifade etmekle birlikte Kur'an'da Hıristiyanların Hz. İsa'nın uluhiyetine dair inançlarının reddedilmesi, onun bir insan ve kendisinden önceki birçok peygamber gibi bir peygamber olduğunun vurgulanması ve Hz. Muhammed'i müjdelediği gibi hususlar erken dönemlerden itibaren Hıristiyanlar ve Hıristiyan polemik yazarları tarafından eleştirilmiştir. Emevi halifesi Ömer ibn Abdülaziz'in (682-720) Bizans imparatoru III. Leon (685-741) ile mektuplaşması, Abbasi halifesi el-Mehdi (744-785) ile Nesturi katolikosu I. Timoty (727-823) arasındaki tartışmalar ve halife Me'mun'un (786-833) huzurunda Hıristiyan Theodor Ebu Kurra (755-830) ile yapılan tartışmalar örneklerinde olduğu gibi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında zaman zaman yapılan yazılı ve sözlü münazaralarda bunlar tartışma konusu yapılmıştır.

Erken dönemlerden itibaren Hz. İsa konusunda Hıristiyanların en fazla karşı çıktığı hususlardan birisi de Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldüğüne ve ölümü sonrası tekrar dirilip sonra da gökyüzüne yükseldiğine dair ana gövde Hıristiyan kristolojisinin temel dogmasının Müslümanlarca reddedilmesidir. Hıristiyanlarla olan tartışmalarında ya da Hıristiyanlığa yönelik reddiyelerinde, Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürdüklerine ve astıklarına dair iddialarını yalanlayan Nisa suresi 157. ayetten hareketle Müslümanların, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine yönelik bu inancı reddetmeleri ve klasik tefsir kitaplarında ilgili ayetin tefsiri bağlamında yaygın şekilde yer aldığı üzere, Yahudilerin onun yerine ona benzetilen bir başkasını öldürüp astıklarını savunmaları Hıristiyanlarca eleştiri konusu yapılmıştır. Müslümanların Hz. İsa'nın çarmıhta ölmediğine dair bu tespitleri Hıristiyan kurtuluş öğretisinin en temel dogmasını alt üst eden bir yaklaşım olarak görüldüğünden buna şiddetle karşı çıkılmıştır.

Bedenleşen bir kelâm, bir Logos olarak İsa Mesih'in acı çekerek çarmıhta öldüğü, böylelikle insanların günah ve ölüm kirinden aklanmaları için kendisini bir kefarete olarak sunduğu ve üç gün mezarda kaldıktan sonra tekrar dirildiği inancı Hıristiyan teolojisinde ve soteriolojisinde yani kurtuluş öğretisinde merkezi bir yer tutar. Buna rağmen oldukça erken dönemlerden itibaren heretik kabul edilen bazı Hıristiyan çevrelerin bu merkezi dogmaya muhalif bir yaklaşım ortaya koydukları ve Mesih'in gerçekte acı çekmediğini savundukları da bilinmektedir. Hatta erken dönem Hıristiyan yazarların heretiklere karşı kaleme aldıkları reddiyelerinde, bunlar arasında bazılarının Mesih'in çarmıha gerilmediğini onun yerine bir başkasının ona benzetilerek yanlışlıkla çarmıha gerildiğini savundukları aktarılmaktadır. Erken dönem Hıristiyanlık tarihinde, çarmıh hadisesinde Mesih'e benzetilen ya da onun yerine geçirilen birinin çarmıha

1 Necran heyeti ve Hz. Peygamberle yaptıkları tartışma konusunda bkn. İbn Sa'd, *Tabakât*, tr. M.K. Yılmaz, c. 1, İstanbul: Siyer Yayınları 2014, s. 340-342.

gerildiğine dair kimi kişi ya da gruplar tarafından savunulan ve “doketik kristoloji” olarak adlandırılan bu görüşün, Kur’an’da çarmıh hadisesine dair anlatının ve bundan neşet eden Müslüman kanaatinin temel referansı olduğu ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda Kur’an’ın yaklaşımının yalnızca Kur’an’a has bir yaklaşım olmadığı, ikinci yüzyıldan itibaren birçok Hıristiyan yazarın, hakkında bilgi verip eleştirdiği İsa Mesih’e dair heretik bir yorum olduğu savunulmuştur.

Bu makalede doketik kristolojinin ne olduğu ele alındıktan sonra çarmıh hadisesi konusunda Kur’an’da doketik kristolojinin imâ edildiğine dair bu iddia ele alınacak, bu konuda Kur’an’daki ilgili ayetler ve bu ayetlerin yorumuna dair tefsir kitaplarındaki rivayetler irdelenecektir. Makalenin temel iddiası; Kur’an’da doketik bir kristoloji imâsının olduğuna dair iddianın gerçeği yansıtmadığı ve ilgili ayetlerde Hz. İsa’nın doğumu ve ölümü konusunda kabaca miladi ikinci yüzyıl sonlarından itibaren Yahudiler arasında yaygınlaşmış olan Hz. Meryem’in zina ederek Hz. İsa’ya hamile kaldığına ve Hz. İsa’yı öldürüp astıklarına dair iddiayı içeren polemiğin reddedilmiş olduğudur. Çarmıh hadisesine dair erken dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında görülen Hz. İsa’nın yerine bir başkasının yanlışlıkla çarmıha gerildiğine dair kanaatin ise İsrailiyat kaynaklı olduğu tartışılmaktadır.

Kuran’ın Doketik Bir Kristoloji İçerdiği İddiası

Kimi Hıristiyanlar tarafından son Kilise Babası olarak nitelenen Yuhanna Dımaşki (y. 675-749)² başta olmak üzere birçok Hıristiyan yazar ve ilahiyatçı Kur’an’a, Hz. Muhammed’e, İslam hukukuna ve genel olarak Müslümanlara karşı polemik tarzı söylemleriyle ön plana çıkmıştır. Örneğin Emeviler döneminde yaşayan ve “Bilginin Kaynağı” başlıklı eserinde Müslümanları “Mesih-karşıtının (Deccal) öncüleri”, Sarasenler”, “Hagaryanlar” ve “İsmaililer” olarak niteleyen Yuhanna Dımaşki, eleştiri/reddiye konusu yaptığı ve sayıları yüzü aşan heretik akım arasında İslam’ı da sayar.³ Müslümanların Hıristiyanlığı “müşrik bir din” olarak değerlendirdiğine dikkat çekip bunu reddeder; Hz. Muhammed’in bir Aryüşü ve yalancı bir peygamber, İslam’ın ise pagan bir gelenek olduğunu iddia eder.⁴ Yuhanna Dımaşki’nin İslam’a ve Müslümanlara karşı yaptığı polemiklerin/eleştirilerin kendisinden sonraki tüm Hıristiyan yazarları etkilediği bilinmektedir.

İslam’a karşı ileri sürülen polemikler arasında Kur’an’da Meryem oğlu İsa’nın doğumundan itibaren yaşamına, peygamberliğine, tebliğ ettiği mesaja, Hz. Muhammed’i müjdelemesine ve Hıristiyanlar tarafından ilahlaştırılmasına dair ayetlere getirilen yorumlar ve eleştiriler de hayli dikkat çekicidir.

2 Bazı araştırmacılar Yuhanna Dımaşki’nin son Kilise Babası olarak tanımlanmasının onun Grek Babaların sonuncusu olarak görülmesiyle ilgili olduğunu düşünür. Bkn. Schadler, P., *John of Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*, Leiden: Brill 2018, s. 5 n. 17.

3 Yuhanna Dımaşki’nin eserinin heretik/sapkın gruplarla ilgili kısmında bunların sayısı hakkında bkn. Mushagalusa, T. B., *John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy*, Thesis for the degree of Doctor of Theology, University of South Africa, April 2008, s. 198 n. 350.

4 Yuhanna Dımaşki’nin İslam ve Müslümanlar karşıtı polemiklerinin Grekçe metni ve İngilizce çevirisi için bkn. Schadler, *John of Damascus and Islam*, s. 219 vd.

Polemik konusu yapılan Hz. İsa'ya dair Kur'an ayetleri arasında özellikle Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair ifadeleri içerenler hayli dikkat çekici olmuştur. Özellikle Nisa suresinde, Yahudiler tarafından Hz. Meryem'e yönelik yapılan iftiraya dikkat çeken 156. ayetten sonra 157. ayette Hz. İsa'nın kendileri tarafından öldürülüp asıldığına dair Yahudilerin iddialarının reddedilmesi, genelde Hıristiyan yazarlar tarafından çarmıh öğretisini Müslümanların reddettiği şeklinde anlaşılmıştır. Dolayısıyla İslam üzerine yazılan eserlerde Kur'an'daki bu ifadeler, Hıristiyanlığın çarmıh, kefarete ve İsa'nın ölümden dirilişi dogmaları açısından tartışılmıştır.

Oldukça erken bir dönemden itibaren Hıristiyan yazarlar, Müslümanların Hz. İsa'nın yakalanıp çarmıh cezasına çarptırıldıktan sonra mucizevi bir şekilde çarmıha gerilmekten kurtulduğuna, Yahudilerin onu değil onun yerine bir başkasını veya onun gölgesini çarmıha geldiklerini ancak bunun farkında olmadıklarından onu çarmıha geldiklerini sandıklarına inandıklarını ileri sürmüşlerdir.

Bu hususta ilk dikkati çeken kaynak Yuhanna Dımaşki'dir. İslam'a karşı en erken Grekçe polemik yazarı olarak nitelenen Yuhanna Dımaşki, Hz. Muhammed'in, Mesih'in Yahudiler tarafından gerçekte çarmıha gerilmediğini ve ölmediğini söylediğini yazar:

“Yasanın ihlal edicileri olan Yahudiler onu çarmıha germek istediler; onu yakalayarak gölgesini çarmıha gerdiler. İsa'nın kendisinin çarmıha gerilmediğini, onun ölmediğini, zira Tanrı'nın onu sevdiği için semaya kendisine aldığı söyler.”⁵

Bu ifadelerin Yuhanna Dımaşki'ye değil ona yakın bir dönemde yaşayan başka birine ait olabileceği de ileri sürülmüştür.⁶ Ancak bu iddialar bir yana, söz konusu anlatının, Müslümanların Emeviler dönemi gibi oldukça erken bir dönemden itibaren Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğine, ölmediğine, Allah'ın katına alındığına ve Yahudilerin çarmıhta Hz. İsa'yı değil onun yerine yanlışlıkla bir başkasını çarmıha geldiklerine inandıklarına dair gayrimüslim bir kaynaktan gelmiş olması önemlidir. Nitekim Yuhanna Dımaşki'nin Hz. Muhammed'in sözleri olarak kaydettiği yukarıdaki ifadenin Nisa suresindeki söz konusu ayetle ilişkili olduğu açıktır.

Hz. İsa'nın çarmıha gerilip acı çektiğine dair temel Hıristiyan inancının Müslümanlar tarafından yalanlandığına dair erken dönem Hıristiyan yazarlarından rivayet, yalnızca bununla sınırlı değildir. Mevcut nüshası Arapça olan ancak aslının Kıptice olduğu belirtilen ve beşinci yüzyılda Yukarı Mısır'da bir münzevi olarak yaşayan Şenute (347-465) isimli bir keşişe atfedilmekle birlikte gerçekte erken İslami dönemlere ait olduğu savunulan bir apokaliptik eserde de bu görüşler dillendirilir.⁷ Bu apokaliptik eserde yazar, yaşadığını söylediği bir vizyon ile dünyanın sonuna dair birtakım kehanetlerde bulunur. Bu vizyonda Mesih'in kendisine şöyle dediğini belirtir:

5 Schadler, *John of Damascus and Islam*, s. 221.

6 Bkn. Hoyland, R. G., *Seeing Islam as Others Saw it: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton: The Darwin Press 1997, s. 485.

7 Bu eserin yazarı ve elimize ulaşan nüshası için bkn. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw it*, s. 278; Shah, M., “The Crucifixion and the Qur'an: A Study in the History of Muslim Thought”, (Book Review), *Journal of Qur'anic Studies*, 12 (1-2), 2010, s. 198.

“Sonra İsmail’in çocukları ve Esav’ın çocukları yükselecek. ... onlar benim çarmıhta çektığım acıları yalanlarlar.”⁸

Yuhanna Dımaşki gibi erken dönem yazarlarının da Müslümanları “İsmaililer” ve Hacer’in soyundan gelenler anlamında “Hageryanlar” şeklinde nitelediği dikkate alındığında, bu metindeki “İsmail’in çocukları ve Esav’ın çocukları” ifadelerinin genel olarak Müslümanları kastettiği açıktır. Dolayısıyla bu metinde de Hz. İsa’nın acı/ıstırap çekerek çarmıhta öldüğüne dair Hıristiyan dogmasının Müslümanlar tarafından yalanlandığına dikkat çekilmektedir.

Müslümanlar arasında Hz. İsa’nın çarmıha gerilip acı çekerek öldüğünün reddedildiğine, zira onun yerine bir başkasının yanlışlıkla acı içinde öldürüldüğüne dair bir inancın bulunduğu kanaati sonraki dönemlerde Hıristiyan yazarlar arasında neredeyse genel bir kabul haline gelmiştir. Öyle ki bu kanaat modern dönemde de İslam üzerine yazan birçok Hıristiyan yazar tarafından tekrarlanmıştır. Bu yazarların çoğu, Hz. İsa’nın yaşamının sonuna dair böylesi bir tasavvurun, ikinci yüzyıl başlarındaki heretik Basilides’in (ö. y. 140) doketik kristolojisini esas alan bir yaklaşım olduğu kanaatindedir. Bu doğrultuda, Kur’an’da Hz. İsa’nın yaşamının sonuna dair ana gövde Hıristiyan geleneğindeki inancın, yani İsa’nın çarmıhta öldüğü inancının Müslümanlar tarafından reddedildiği ve Nisa suresi 157. ayetteki ifadelerde Basilides’in doketik kristolojisine benzer bir yer değiştirme doketizminin bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu tarz düşünen yazarlara birkaç örnek vermek gerekirse, F. F. Bruce, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmediğine dair doketik yaklaşımda Hz. Muhammed’in bir Hıristiyan kaynaktan esinlenmiş olduğunu ileri sürmüştür.⁹ Benzer şekilde E. Yamauchi, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi hadisesiyle ilgili olarak yedinci yüzyılda Hz. Muhammed’in Basilides’in savunduğuna benzer bir yer değiştirme doketizmini canlandırmış olabileceğini savunmuştur.¹⁰

Hatta Hans Küng ve Kenneth Cragg gibi İslam’la ilgili nispeten daha mutedil gözükten Hıristiyan yazarlar da Hz. Muhammed’in bu konuda doketik bir eğilim içinde olduğunu iddia etmişlerdir.¹¹ Küng, İsa’nın çarmıha gerildiğine dair Kur’an ayetlerinin açık olmadığını, farklı yorumların mümkün olduğunu belirtir. Bununla birlikte bu ayetin Müslümanlar tarafından doketik bağlamda yorumlandığına dikkat çeker ve Hıristiyan Gnostik Basilides tarafından savunulan Hz. İsa yerine bir başkasının, Kireneli Simon’un infaz edildiği görüşünün Hz. Muhammed’in çevresinde yaygın olduğunu iddia eder. Ayrıca Küng, Kur’an’da İsa’nın tabii ölümünden ve dirilmesinden bahsedildiği kanaatini de dile getirir.¹² Lübnanlı Hıristiyan yazar

8 Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw it*, s. 281.

9 Bkn. Bruce, F.F., *The Defence of the Gospel in the New Testament*, revised edition, Leicester: Inter-Varsity Press 1977, s. 84.

10 Bkn. Yamauchi, E.M., “The Crucifixion and Docetic Christology”, *Concordia Theological Quarterly*, 46/1, 1982, s. 14.

11 Bu konuda bkn. Ian Mevorach, E. College, “Qur’an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q4:157-58”, *Journal of Religion & Society*, 19, 2017, s. 10. Kur’an’da doketik bir kristolojinin olduğunu savunan diğer Hıristiyan yazarlar hakkında bkn. Reynolds, G. S., “On the Presentation of Christianity in the Qur’an and the Many Aspects of Qur’anic Rhetoric”, *Al-Bayan – Journal of Qur’an and Hadith Studies*, 12, 2014, s. 50 vd.

12 Bkn. Küng, H., *Islam: Past, Present and Future*, tr. J. Bowden, Oxford: Oneworld 2007, s. 498-499.

Michel Hayek de Kur'an'daki söz konusu ifadelerden hareketle İslam öncesi dönemde Necran Hıristiyanları arasında İsa'nın acı ve ıstırap çekmediğine dair doketik yaklaşımın destekçilerinin olmuş olabileceğini savunur.¹³ Müslüman dünyadan bazı araştırmacılar da Kur'an'da İsa'nın yerine bir başkasının çarmıha gerilmiş olduğuna dair bir doketik perspektifin bulunduğu kanaatini dillendirir.¹⁴ Diğer taraftan Mahmud Ayoub gibi araştırmacılar ise İslam'ın doketizmin hiçbir biçimini kabul etmediğini, Kur'an'ın sadece Hz. İsa'nın çarmıhta ölümünü yalanladığını, diğer taraftan onun gerçek ölümünü ise tartışmaya açık bıraktığını düşünür.¹⁵

Bu arada, Kur'an'ın Hz. İsa'nın çarmıhta öldüğünü reddetmediğini hatta zımnen de olsa onun çarmıhta ölümünü kabul ettiğini iddia eden bazı Hıristiyan yazarlar da vardır. Örneğin Richard Bell, söz konusu ayette Hz. İsa'nın çarmıhta ölümünün reddinin esasen çarmıh hadisesinin Yahudilerin bir zaferi olduğu anlayışının yalanlanması olduğunu savunmaktadır.¹⁶ G.S. Reynolds ise Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğinin ve öldüğünün Kur'an'da asla yalanlanmadığı görüşündedir. Ona göre Kur'an, sadece onu Yahudilerin öldürmediğini vurgulamaktadır; bu durumda Kur'an'ın doketistlerden etkilenmiş olduğunu düşünmek için bir neden bulunmamaktadır.¹⁷ Ian Mevorach ve Emmanuel College da Hz. İsa'nın ölümünün ve dirilişinin Kur'an'da yalanlanmadığı kanaatindedir. Onlara göre Kur'an, Yeni Ahit'te anlatıldığı şekilde Hz. İsa'nın Romalılar tarafından çarmıha gerildiği fikrini toptan reddetmemekte, yalnızca Yahudilerin iddiasına karşı çıkmaktadır.¹⁸

Peki, Yuhanna Dımaşki'den günümüze birçok Hıristiyan yazar tarafından dillendirilen, Hz. İsa'nın yerine onunla yer değiştirilen bir başkasının yanlışlıkla öldürüldüğüne dair doketik kristolojiye Kur'an'da yer verildiği iddiası doğru mudur? Bunun için öncelikle İsa Mesih'le ilgili erken dönem Hıristiyan tarihinde karşımıza çıkan ve çeşitli Kilise Babaları tarafından sıkı eleştiriye tâbi tutulan doketik kristolojinin, özellikle de Basilides gibi erken dönem doketiklerin İsa Mesih'e ve çarmıh hadisesine dair düşüncelerinin üzerinde durmak gerekir.

Doketik Kristoloji

Grekçe *dokein* (gözükmek, görünmek) ve *dokesis* (görüntü, görünüş) terimlerinden türetilen doketizm, her ne kadar doketikler arasından bazı farklar olsa da genel olarak tanrısal varlığın, ilahi kurtarıcının maddi beden içindeki görüntüsünün gerçek değil hayali olduğunu savunan bir akımdır. Kilise Babaları tarafından belirli kişi ve gruplardan doketikler şeklinde bahsedilmesine ikinci yüzyıl sonlarından itibaren rastlanılır. İkinci yüzyılda yazan Kilise Babası Irenaeus (y.

13 Hayek'in bu yaklaşımı için bkn. Omar, I.A., (ed.), *A Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue by Mahmoud Ayoub*, New York: Orbis Books 2007, s. 159-160.

14 Örneğin bkn. Shahid, I., Z. Sönmez, "İslam ve Doğu Hıristiyanları: Mekke Miladi 610-622", *Dini Araştırmalar*, c. 20, sayı: 51, 2017, s. 198.

15 Bkn. Omar, *A Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue by Mahmoud Ayoub*, s. 160.

16 Bkn. Watt, W.M., *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press 1970, s. 158.

17 Bkn. Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'an and the Many Aspects of Qur'anic Rhetoric", s. 51-52.

18 Bkn. Mevorach, College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q4:157-58", s. 13, 17.

120-202), doketik görüşleriyle öne çıkan bazı heretiklerin düşüncelerini vermekle birlikte bunları doketikler olarak adlandırmaz. Ancak üçüncü yüzyıl başlarında yazan Hippolytus (y. 170-235) doketikler terimini kullanan en erken kaynaktır. Hippolytus, *Refutatio omnium Haeresium* başlıklı eserinde *dokatae* denilen belirli gruplara atıfta bulunur ve bunların çeşitli hususlardaki görüşlerine eleştiriler getirir.¹⁹ Bu arada *dokesis* terimini *Stromata* başlıklı eserinde İskenderiyeli Clement de (y. 150-215) kullanır.²⁰ Diğer taraftan dördüncü yüzyılda yazan kilise tarihçisi Eusebius (y. 260-340) eserinde ikinci yüzyıl sonlarında Antakyalı Serapion'un, Petrus İncili'ni nakleden belirli bir grup için *doketae* terimini kullandığından söz eder.²¹

Miladi ikinci ve üçüncü yüzyıllarda yaygın olarak görülen Hıristiyan doketistler, ilahi varlık ile madde arasında mahiyet itibarıyla farklılığa dikkat çekmiş ve gnostik düşüncedeki “maddenin kötülüğü” ilkesinden hareketle ilahi varlığın madde olarak enkarnasyonu düşüncesine eleştirel yaklaşmışlardır. Buradan hareketle Logos'un yeryüzündeki maddi görüntüsünün gerçekliğini değil, hayaliliğini kabul etmişlerdir.

Hıristiyan geleneğinde doketik Mesih anlayışına zemin hazırlayan en temel problem, ilahi kurtarıcı olarak tanrısal Oğul'un insani bir bedende enkarne olmasına dair dogmatik kabuldür. Esasen erken dönem Hıristiyanlığında İsa Mesih'in tabiatına dair tartışmaların birçok teolojik farklılaşmaya neden olduğu bilinmektedir. Ana gövde din anlayışını temsil eden Kilise Babaları tarafından yazılan apolojetik eserlerde ikinci ve üçüncü yüzyılda Hıristiyanlık içi oluşan ve heretik olarak yaftalanan birçok kişi ve grubun düşünce arka planında İsa Mesih'in tabiatına dair bu tartışmaların etkisi olmuştur.

Tanrısal Oğul'un yeryüzünde enkarnasyonu ve dolayısıyla İsa Mesih'in uluhiyeti inancı, Antakya merkezli Helenistik İsa cemaatinin ayırt edici bir özelliği olarak henüz birinci yüzyılın ortalarından itibaren şekillenmiştir. İsa'nın ilahi bir kurtarıcı olarak bedenleşen kelâm olduğu fikri nedeniyle bu cemaat 50 yılı civarında Hıristiyanlar olarak adlandırılmış²² ve bu düşünceleri ile Kudüs merkezli İsa cemaatinden ayrıışmışlardır. Kudüs merkezli İsa taraftarları ise, Hıristiyan yazarlar tarafından “Yahudi-Hıristiyanlar” ya da sonraları “Ebionitler” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu cemaat İsa'nın bedenleşen ilahi bir varlık değil Yahudi geleneğinde beklenen tarzda bir Mesih olduğu inancını savunmuştur.

Hıristiyan inancında önemli yer tutan İsa Mesih'in bedenleşen ilahi varlık olduğu düşüncesi Hıristiyan ilahiyatının gelişmesinde önemli rol oynayan Pavlus'un (ö. 67) ve İncil yazarlarının temel fikridir.²³ Her ne kadar Sinoptik İncillerde İsa'nın kendi ifadeleriyle “Tanrı” ya da “Tanrı Oğlu” olduğuna dair bir beyanı olmasa da İncil yazarlarının bu fikirde oldukları açıktır. Diğer taraftan Dördüncü İncil'de ise ilahi Oğul'un bedenleşmesi ve İsa Mesih'in uluhiyeti baştan sona

19 Bkn. Hippolytus, *Refutation to All Heresies*, VIII, 1 (ve devamı) <http://www.newadvent.org/fathers/050107.htm>.

20 Bkn. Clement of Alexandria, *Stromata*, III, 17, <https://www.newadvent.org/fathers/02103.htm>.

21 Bkn. Eusebius, *Church History*, VI, 12, 1-6, <http://www.newadvent.org/fathers/250102.htm>.

22 Bkn. Resulleri İşleri 11:26.

23 Bu konuda bkn. Gündüz, Ş., *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, yeni baskı, İstanbul: MiletNihal 2019, s. 243 vd.

bu İncile hâkim bir temadır. Pavlus ise baştan sona mektuplarında ilahi Oğul'un bedenleşmesini ve İsa'nın ilahi bir kurtarıcı olduğu fikrini işler. Bedenleşen ilahi bir varlık olarak İsa Mesih, insanların aklanmasına dair tanrısal planın bir parçası olarak çarmıha gerilmiş, acı çekerek ölmüş, gömülmüş, üç gün mezarda kaldıktan sonra yeniden dirilerek bir müddet yeryüzünde bulunmuş ve sonra tanrısal aleme yükselmiştir. Çok yakın bir zamanda insanların yargılanması için yeniden gelecektir.

Hıristiyan kutsal metninde bedenleşen ilahi Oğul'a, İsa Mesih'e dair bu anlatılarda özellikle iki husus erken dönemlerden itibaren bazılarının kafasını kurcalamıştır. Bunlardan birincisi İsa Mesih'in doğumuna, yemesine, içmesine ve ölümüne dair kutsal metindeki anlatılar bağlamında ilahi tanrısal bir varlığın bir insan şeklinde tanımlanması hususudur. Bir kadından doğma, yeme, içme, oturma, kalkma, ölme gibi insanlar için geçerli durumların ilahi bir varlık için nasıl söz konusu olduğu ve tanrısal özün nasıl bir insan şeklinde yaşadığı birçokları için cevap bekleyen bir sorudur. Nitekim bu soruya bağlı tartışmalar birazdan üzerinde duracağımız gizi, yalnızca ilk iki asırda değil ilerleyen tarihsel dönemde de devam etmiş, İsa Mesih'te ilahi ve insani tabiatların nasıl bir arada var olabileceği probleminden hareketle monofizit ve diyofizit perspektiften kristolojik tartışmalar ve ayrışmalar yaşanmıştır.

İsa Mesih'e dair anlatılarda ilk iki yüzyılda çeşitli kişi ve gruplar açısından sorun teşkil ettiği düşünülen ikinci husus ise, İsa Mesih'in çarmıhta acı çekerek ölmesi hadisesidir. İncillerde bu olay dramatik şekilde betimlenmektedir.²⁴ Yakalanıp el ve ayaklarından çivilenerek çarmıha gerilen İsa'nın nasıl acı çektiği, mızrakla nasıl böğrünün delindiği, kendisine nasıl ödle karışık şarap ve sirke içirildiği ve nasıl "Tanrım, Tanrım! Beni neden terk ettin" diye seslendiği anlatılır. İsa'nın çarmıha gerilişine dair bu anlatılarda ilahi bir varlığın acı ve çile çekerek kendisine inananlar karşısında adeta aciz bir duruma düşmesi, bazıları için asla kabul edilemeyecek bir durum olarak görülmüştür.

Erken dönemlerden itibaren İsa Mesih'i ilahi Oğul'un, ilahi kelâmın/Logos'un enkarnasyonu olarak tanımlayan dogmatik kabulün birçokları tarafından sorgulanıp reddedilmiş olduğu da bilinmektedir. Örneğin Ebionitler ve Yahudi-Hıristiyanlar diye adlandırılan grup Hz. İsa'nın ilahi bir varlık olduğu fikrini reddetmiş, onun yalnızca bir insan ve Hz. Musa gibi bir peygamber olduğunu savunmuştur.²⁵ Aryüs'ten (256-336) hareketle tarih sahnesine çıkan Aryüscülük akımı da onun (Oğul'un) Tanrı değil, Tanrı tarafından yaratılan mükemmel bir yaratık olduğunu, Tanrı tarafından tüm zamanlardan önce yaratılan İsa'nın diğer tüm yaratılmışlardan farklı ve üstün olduğunu düşünmüştür.²⁶ Diğer taraftan Basilides, Marcion (ö. y. 160), Cerinthus (ö. y. 100) ve Valentinus (ö. y. 160) gibi ikinci ve üçüncü yüzyıl Hıristiyan Gnostikleri, kurtarıcı ilahi bir figür olarak Mesih'i ya da Logos'u esas itibarıyla tanrısal aleme dair bir şua, bir aeon (ilahi

24 Bkn. Markus 15; Matta 27.

25 Bkn. Schoeps, Hans-Joachim, *Jewish Christianity: Functional Disputes in the Early Church*, tr. D.R.A. Hare, Philadelphia: Fortress Press 1969, s. 59 vd.

26 Bkn. Williams, R., *Arius: Heresy and Tradition*, revised edition, William B. Eerdmans Publishing Company 2002, s. 98 vd.; Baş, B., "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüscülük Mezhebi", *Divan*, 2000/2, s. 170-171.

bir tezahür) ya da bir nous (tezahür eden bir ilahi akıl) olarak değerlendirmiştir. Buna göre Logos, yüce tanrısal alemdeki ilahi tezahürlerden birisidir ve maddi kötülük alemine düşmüş olan ruhun kurtuluşu amacıyla bu aleme gelmiştir/gönderilmiştir. Erken dönem Hıristiyan gnostisizminin kristolojisi bu bağlamda ifade edilmiştir.

Yüce tanrısal alem ile madde arasında kesin bir ayrım yapan ve maddeyi kötülük ve karanlıkla özdeşleştiren erken dönem Hıristiyan gnostikler, maddi alemin bir parçası olduğu gerekçesiyle bedene de genelde olumsuz yaklaşmışlardır. Hıristiyan gnostikler yüce Tanrı'nın, kötülük ve karanlık alemi olarak nitelenen maddi alemin yaratıcısı olmadığını, maddi alemin yaratıcının yüce alemden atılmış bir ruh, kötü karakterli bir tanrısal varlık ya da bazı melekler olduğunu düşünmüşlerdir. Örneğin ikinci yüzyılda Cerdo ve Marcion maddi alemin yaratıcısı olan tanrısal gücün Yahudilerin, Eski Ahit'in Tanrısı olduğunu savunmuş ve bu Tanrıyı maddenin sorumlusu olan, yargılayıcı, cezalandırıcı ve kötü karakterli Tanrı olarak nitelemiştir. Onlara göre Hıristiyanlığın Tanrısı ise maddeden sorumlu olmayan iyi karakterli, bağışlayıcı ve sevgi Tanrısıdır.²⁷

Tanrısal düzlemde iyi ve kötü ya da ışık ve karanlık arasında kurgulanan bu düalite insan için de düşünülmüş ve Hıristiyan gnostikler ilahi aleme ait olan varlığın ruh olduğunu, bedeninin ise maddi alemin bir parçası olan ve ruhu tutsak eden bir hapishane olduğunu düşünmüşlerdir. Bu durumda onlara göre ruh, bir şekilde maddi aleme ve bedene atılmış olan ya da bir sebebe bağlı olarak konulmuş olan bir cevherdir. Aslolan ruhun, maddi yeryüzü ve beden hapishanesinden kurtulmasıdır. Dolayısıyla kurtuluş yalnızca ruh için söz konusudur.

Bu anlayış doğrultusunda Gnostikler, maddi âlemde tutsak olan ruhların uyarılıp kurtarılması amacıyla ilahi âlemden bir Kurtarıcı'nın maddi karanlık âlemine indiğini ya da gönderildiğini düşünmüşlerdir. Hıristiyan gnostiklere göre bu Kurtarıcı, Mesih'tir. Böylelikle her gnostik gelenek bu Kurtarıcı'nın kimliğini kendi zaviyesinden değerlendirmiştir. Örneğin Simoncu gnostiklere göre bu ilahi Kurtarıcı Simon'dur. Sabiilere göre Manda d Hayye ya da Hibil Ziva'dır.

İlahi varlık ve ilahi alem ile madde ve maddi alem arasında yapı ve mahiyet itibarıyla karşıtlığa dayalı bir farkı dikkate alan erken dönem Hıristiyan gnostikler, bu doğrultuda Mesih ile İsa arasında bir ayrım yapmışlardır.²⁸ Onlara göre Mesih ile İsa arasındaki fark, gerçek ile illüzyon arasındaki fark gibidir. Hıristiyan doketiklere göre Mesih bir ruh, İsa ise sadece hayali bir varlık, bir illüzyondur. İlahi bir varlık olan Mesih'in bir kurtarıcı figür olarak maddi

27 Marcion'un Gnostik yaklaşımları için bkn. Gündüz, Ş., "Sinoplu Marcionun Gnostik Teolojisi", *Hoşgörü Yılı ve İnanç Turizminde Göller Bölgesi Sempozyumu, 07-08 Eylül 2000 Isparta Bildiriler Kitabı*, Isparta: SDÜ Basımevi 2001, s. 131-147.

28 Marcion gibi bazı Hıristiyan Gnostiklerin ilahi kurtarıcı için "Mesih" kavramını kullanmamış olduğu bilinmektedir. Bunun nedeni, "Mesih" unvanının onlar tarafından olumsuz bir bağlamda değerlendirilen Yahudi kutsal metniyle ve Yahudi Tanrısıyla bağlantılı görülmesidir. Papandrea, J. L., *The Earliest Christologies: Five Images of Christ in the Postapostolic Age*, InterVarsity Press 2016, s. 49. Marcion'un Eski Ahit'e ve kötü karakterli maddi âlemin yaratıcısı olan yargılayıcı ve cezalandırıcı Tanrı şeklinde nitelendirdiği Yahudi Tanrısına karşı çıktığı bilinmektedir. Bu doğrultuda Eski Ahit'le ve Yahudilikle ilişkili gördüğü hususlara eleştirel kalmıştır. Yine bu nedenle Kanonik İnciller arasında kabul ettiği tek metin olan Luka İncili'ndeki İsa'nın doğum hikayesine dair ilk iki kısmı Yahudi etkisi ve Eski Ahit uzantısı olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.

aleme geldiği kabul edilirken, Mesih'in gerçekte maddi bir varlığının olmadığı, dolayısıyla onun görüntüsünün sanallığı vurgulanmıştır.

Doketikler bu gerçeği anlayanların yalnızca kendileri olduğu kanaatinde dirler. Onlara göre kör bir kişi için ya da ana gövde Hıristiyanlığın ilahi Oğul'un bedenleşmesine dair dogmasını kabul edenler için ilahi Mesih beden ve kandır; ancak daha üstün bir bakış sahibi olanlar yani gnostik doketikler için ise o yalnızca saf ruhtur. Ona dair fiziki görünüş ise optik bir illüzyon ve bir benzeşimden (*dokesis*) ibarettir.²⁹ Mesih'in maddi, bedensel ya da insani görüntüsünün sanallığını esas alan ve dolayısıyla başta acı ve ıstırap çekmek olmak üzere insani özelliklerden uzak olduğunu var sayan böylesi bir tasavvur Mesih'e dair doketik bakış açısını yani doketik kristolojiyi ortaya çıkarmıştır.

Özü itibarıyla ilahi olanı maddi bedensellikten ayırmayı esas alan bir dünya görüşü olarak doketizm³⁰ doğrultusundaki bu kristolojide Mesih'in yeryüzünde maddi bir varlık halinde bedenleşmesi, doğması, yemesi, içmesi ve benzeri durumların sadece sanal olduğuna inanılmıştır. Bu doğrultuda örneğin ikinci yüzyılda Suriyeli Saturninus, Kurtarıcı'nın doğmadığını, maddi bir bedeninin ya da suretinin olmadığını, fakat onun görünen bir insan şeklinde olduğunun sanıldığını savunmuştur.³¹ İsa Mesih'e ilişkin doketik kristoloji yanlısı bir tutum izleyen Cerdo da İsa Mesih'in bakireden doğmuş olmadığını, hatta esasen onun doğum hadisesiyle bir ilgisinin bulunmadığını, zira onun bedensel bir cevher taşımadığını, fakat yalnızca hayali bir görüntüye sahip olduğunu; dolayısıyla onun gerçekte ıstırap çekmesinin de söz konusu olmayacağını vurgulamıştır.³²

Aynı şekilde Mesih için ölmek ve yeniden dirilmek de söz konusu değildir. Bu nedenle doketik kristolojiyi savunan Basilides, Cerdo ve Valentinus gibi erken dönem Hıristiyan ilahiyatçılar Mesih'in yeniden dirilmesini reddetmişlerdir.³³ Örneğin Cerdo, ölümden dirilmenin ruhen olduğuna, bedenin dirilmesinin ise mümkün olmadığına inanmaktadır. Tanrısal aleme ait bir ilahi varlık, bir aeon ya da bir nous olan Mesih'in doğmak, yemek, içmek ve ölmek gibi maddi varlıklar için söz konusu özellikler göstermesi mümkün değildir. Bu durumda enkarne olmuş yapısı itibarıyla Mesih sadece hayali bir görüntüden ibarettir.

Erken dönem Hıristiyan Gnostiklerin genelde doketik olduğu dikkate alındığında doketizmle gnostisizm arasında yakın bir ilişki olduğu aşikardır. Doketizmin kökenine ya da hangi kültürel ortamda ortaya çıktığına dair araştırmacılar arasında bir konsensüs yoktur. Genellikle araştırmacılar doketizmin gnostik bir atmosferde ortaya çıktığını kabul ederken bazıları doketizmin doketik gnostisizmden çok daha önce olduğunu savunmaktadır.³⁴ Nitekim doketizmin kökeni

29 Bkn. Chadwick, H., *The Early Church*, Penguin Books 1973, s. 37; Papandrea, *The Earliest Christologies: Five Images of Christ in the Postapostolic Age*, s. 49.

30 Wilson, B.E., *The Embodied God: Seeing the Divine in Luke – Acts and the Early Church*, Oxford University Press 2021, s. 198.

31 Bkn. Irenaeus, *Adversus Haereses*, I, 24, 2, http://www.ccel.org/fathers2/ANF-01/anf01-57.htm#P6151_1380339.

32 Tertullian, *Against All Heresies*, vi [<https://ccel.org/ccel/s/schaff/anf03/cache/anf03.pdf>].

33 Chadwick, *The Early Church*, s. 37.

34 Örneğin bkn. Papandrea, *The Earliest Christologies: Five Images of Christ in the Postapostolic Age*, s. 48.

konusunda Yahudi apokaliptisizmine ve Helen geleneğine, özellikle de Ptatoncu unsurlara dikkat çeken bilim insanları da olmuştur.³⁵ Diğer taraftan bazı araştırmacılar ise doketizmin ortaya çıkışında hem Helen geleneğinin hem de Yahudi apokaliptisizminin ortak şekilde etkili olduğu kanaatindedir. Örneğin bu fikirde olan R. Goldstein ve G.G. Stroumsa, doketik kristolojide İsa Mesih'in gerçekte acı/ıstırap çekmediğine dair doketik öğretinin muhtemel kökeni olarak Helen geleneğindeki *eidolon* (dublikasyon) motifiyile, Yahudi geleneğinde Mezmurlar 2'nin Septuagint versiyonuna dikkat çekerler.³⁶

Bilim insanları, Kilise Babalarının eserlerinde söz ettikleri doketik düşünceleriyle ön plana çıkan ikinci ve üçüncü yüzyıldaki kişilerin ve akımların yaklaşımlarını farklı kategorilerde ele almaktadır. Bunlardan bazıları doketik düşünceye sahip olan kişi ve grupları dört kategori halinde tasnif etmiştir. Buna göre Tanrı düşüncesinden hareketle, Tanrı'nın değişmezliği, aşkınlığı ve acı/ıstırap gibi durumlardan münezzehten olması fikrinden hareket edenler birinci grupta yer alır. İkinci grupta, kozmolojiden hareketle maddenin yüce Tanrı'nın değil yaratıcı tanrısal güç Demiurgun eseri olduğu ve kötü karakterde olan maddi unsurun kurtulmasının mümkün olmadığı fikrinden hareket edenler bulunur. Üçüncü grubu, insandan hareketle bedeninin kötü olduğunu, insanın gerçek varlığının ise sadece ruh olduğunu kabul edenler yer alır. Son grupta ise Mesih öğretisinden hareketle meseleye yaklaşanlar oluşturur. Bunlara göre Mesih'in çarmıha gerilip acı çekmesinin kabulü ilahi bir varlık olarak onu meleklerden aşağı bir duruma düşürecektir. Bu nedenle bu grup, Mesih'in enkarnasyonu öğretisine mesafeli durur.³⁷

Bazıları ise Mesih öğretisi bağlamında doketik teriminin tarihsel olarak iki şekilde kullanılmış olduğuna dikkati çeker. Bunlardan ilki, doketik teriminin Mesih'in sadece insan şeklinde görüldüğü anlamında kullanılmasıdır. Nitekim Hippolytus'un doketik terimini bu anlamda kullandığına dikkat çekilir. İkincisi ise, bu terimin Mesih'in insani yönünün ve bedeninin sadece bir görüntüden ibaret olduğu tarzındaki anlayışla ilişkili olarak kullanılmasıdır.³⁸

Doketizme ve doketik teriminin kullanımına dair bu sınıflamalar bir tarafa, doketizmin temelde ilahi olanın aşkınlığından ve kötü/süfli karakter taşıyan maddi olandan yapı ve mahiyet itibarıyla farklılığından hareket ettiği ve bu bağlamda ilahi olanın maddi olanın eksikliğinden, yoksunluğundan münezzehten olduğu fikrinin bu öğretilerde esas alındığı kesindir. Bu doğrultuda Hıristiyanlığın Mesih öğretisi bağlamında ilahi bir varlık olarak Mesih'in insani/maddi bir bedende tenleşmesine dayalı gerçek bir enkarnasyon olduğu inancı reddedilmiş ve Mesih'in bedeni/insani yönünün sadece bir görüntüden ibaret olduğu kabul edilmiştir. Doketik kristoloji bu yaklaşımıyla, "aşkın ve her türlü eksiklikten, yoksunluktan münezzehten ve ilahi olanla sınırlı, yoksunlukla hemhal ve insani olma halinin bir arada nasıl olabildiği" sorusuyla, "tanrısal varlık olarak Mesih nasıl acı ve ıstırap çekerek ölmüş ve sonra tekrar dirilmiş olabilir" gibi ana gövde Hıristiyanlığın çarmıh teolojisine yönelik eleştirilere kendince bir çözüm üretmiştir.

35 Wilson, *The Embodied God: Seeing the Divine in Luke – Acts and the Early Church*, s. 198.

36 Bkn. Goldstein, R., G.G. Stroumsa, "The Greek and Jewish Orgins of Docetism: A New Proposal", *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 10/3, 2007, s. 423-441.

37 Doketizme dair bu sınıflama konusunda bkn. Yamauchi, "The Crucifixion and Docetic Christology", s. 5.

38 Papandrea, *The Earliest Christologies: Five Images of Christ in the Postapostolic Age*, s. 46-47.

Çarmıha Gerilme Hadisesine Doketik Yaklaşım

Doketik kristolojinin en dikkat çekici ve bu makalenin konusu itibarıyla da üzerinde durulması gereken bir özelliği, İsa Mesih'in çarmıha gerilmesine dair Hıristiyan dogmasına getirdiği yorumdur. İkinci yüzyılda Marcion ve Basilides'ten, Ptolemaeus'a ve Cerinthus'a kadar doketik Mesih anlayışıyla ilişkilendirilen kişiler ve doketik olarak nitelenen gruplarla bunlara ait literatür, ilahi bir varlık olarak Mesih'in bir insan şeklinde nasıl görüldüğü ve kendisine çarmıha gerilme cezası verildiğinde nasıl bir tecrübe yaşandığı konusunda ana gövde Hıristiyan anlatısından farklı bir tutum takınmıştır.

Doketikler ilahi bir varlık olarak Kurtarıcı Mesih'in maddi/bedensel varlığının gerçek değil hayali bir görüntüden ibaret olduğu düşüncesindedir. Aynı şekilde doketikler, Kurtarıcı Mesih'in acı ve ıstırap çekmediği kanaatindedir. Birçok doketik, İsa ile Mesih arasındaki temel bir ayırmadan hareketle Mesih'in acı ıstırap çekmekten uzak olduğunu, dolayısıyla gerçekte onun çarmıha gerilmediğini ve dolayısıyla ıstırap da çekmediğini savunmuşlardır. Buna göre çarmıha gerilip acı ve ıstırap çeken maddi, insani yönü ifade eden İsa'dır. İsa, bedeninin ifadesidir. Maddi olmayan ilahi bir cevher, bir aeon ya da bir nous olan Kurtarıcı Mesih ise çarmıhta acı çekmeyi ve ölümü tecrübe etmemiştir. İsa ve Mesih ayırımına yer vermeyen bazı doketikler ise, çarmıha gerilmiş olsa da Mesih'in acı/ıstırap çekmediğini düşünmüş, zira onun görüntüsünün gerçek değil hayali olduğunu vurgulamıştır.

Bu farklı yaklaşımları dikkate alan bazı araştırmacılar, çarmıh ve acı/ıstırap çekme hadisesi hususunda üç tür doketik yaklaşımın mevcut olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Bunlardan birincisi çarmıha gerilme esnasında ilahi varlık olan Mesih'in, insani maddi varlığı ifade eden İsa'dan ayrılmış olduğunu ve böylelikle çarmıha gerçekte Mesih'in değil İsa'nın gerilmiş olduğunu savunanlardır. Buna göre İsa şeklindeki bedene girmiş olan Mesih, çarmıh esnasında bedenden yani İsa'dan ayrılmıştır ve Romalılar Mesih'i değil sadece İsa'yı yani maddi olanı çarmıha germişlerdir. Örneğin bu düşüncede olan Cerinthus, İsa'nın Yusuf'la Meryem'in birlikteliğinden doğan normal ama diğer insanlardan daha iyi bir insan olduğunu ve ilahi bir varlık olan Mesih'in insan İsa'ya vaftiz esnasında indiğini, İsa'nın kendisinde bulunan Mesih ile olağanüstü birtakım haller gösterme imkânı bulduğunu savunmuştur. Sonunda Mesih'in İsa'dan ayrılması üzerine insan İsa'nın acı/ıstırap çektiğini ve sonra yeniden dirildiğini söylemiştir. Ona göre Mesih ise ruhsal bir varlık olduğundan acı ve ıstırap çekmemiştir.⁴⁰ Çarmıh anında ilahi bir güç olan Mesih'in İsa'dan ayrılmış olduğu düşüncesi Petrus İncili'nde de yer almaktadır. Kanonik incillerde, çarmıha gerilen İsa'nın acı/ıstırap içinde "Tanrım Tanrım! Beni neden terk ettin!" haykırışı, bu İncil'de "Gücüm, Gücüm! Beni neden terk ettin!" şeklinde ifade edilir.⁴¹ Bruce,

39 Bu kategori için bkn. Goldstein, Stroumsa, "The Greek and Jewish Orgins of Docetism: A New Proposal", *Zeitschrift für Antikes Christentum*, s. 424-425.

40 Irenaeus, *Adversus Haereses*, I, 26, 1.

41 Cassels, W.R., *The Gospel According to Peter*, London: Longsman 1894, s. 8. Metinde geçen "Gücüm (*mou hi dunamis*)" ifadesine dair bir tartışma için bkn. McGiffert, A.C., "The Gospel of Peter", *American Society of Church History*, 6, 1894, s. 126.

Petrus İncili'ndeki bu ifadenin de tıpkı Cerinthus'un doketizmine benzer bir yaklaşım içerdiği, yani çarmıh esnasında İsa'yı terk etmiş olanın daha önce kendisine hulul etmiş olan ilahi güç, yani Mesih olduğunun düşünüldüğü kanaatindedir.⁴² Çarmıha gerilme ve acı/ıstırap çekme konusunda ikinci tür doketik perspektif, Mesih'in çarmıha gerilmiş olduğuna, ancak onun görüntüsü sadece sanal olduğundan herhangi bir acı ve ıstırap yaşamadığına inananlara aittir.

Çarmıh hadisesine yönelik üçüncü doketik yorum ise çarmıhta İsa Mesih yerine yanlışlıkla bir başkasının, İsa'ya benzetilen birisinin infaz edilmiş olduğunu ileri sürenlerin yaklaşımıdır. Başta da değindiğimiz gibi Hz. İsa'nın öldürülmediğine ve asılmadığına dair Kur'an'da Nisa suresi 157. ayetteki ifadeler erken dönemlerden itibaren birçok Hıristiyan yazar tarafından bu doketik yorumla ilişkilendirilmiştir. Dahası aşağıda ele alıp tartışacağımız gibi ilgili Kur'an ayetlerinin anlaşılıp yorumlanması konusunda klasik tefsir kaynaklarındaki genel kanaat de bu doketik yoruma paralel olmuştur. Bazı günümüz araştırmacılarınca "dönüşüm" ya da "yer değiştirme doketizmi" olarak da adlandırılan bu yorumun tipik temsilcisi İskenderiye'de yaşamış olan Basilides'tir. Bazı yazarlar Basilides'in bir mistik olduğu kanaatindedir.⁴³ İkinci yüzyıl Kilise Babalarından Irenaeus, İsa Mesih'in çarmıha gerilişine dair Basilides'in düşüncelerini şöyle anlatır:

"Fakat doğmamış olan ve isimsiz Baba, yok olacaklarını algılayarak, kendisine inananlara dünyayı yaratanların gücünden kurtuluş başışlamak için kendi ilk doğan Nous'unu (ki o, Mesih olarak adlandırılır) gönderdi. O, sonra bu güçlerin uluslarına yeryüzünde bir insan olarak göründü ve mucizeler yaptı. Bu yüzden kendisi ölüm acısı çekmedi, ancak Kireneli bir adam olan Simon, icbar edilerek, onun yerine çarmıhı taşıdı; öyle ki onun tarafından şekli değiştirilen, İsa olduğu düşünülen bu kişi, cehalet ve hata ile çarmıha gerildi. İsa'nın kendisi ise Simon şeklini aldı ve durup bekleyerek onlara güldü. O, tinsel/cisimsiz bir güç ve doğmamış Baba'nın Nous'u (aklı) olduğu için, kendini istediği gibi değiştirdi ve onları alaya alarak böylece onu gönderenin yanına yükseldi ..."⁴⁴

Görüldüğü gibi Basilides'e göre, çarmıh hadisesinde çarmıha gerilerek acı ve ıstırap çeken İsa Mesih değil, çarmıhta idam cezası verildiğinde infaz mahalline götürülürken İsa'nın üzerinde infaz edileceği çarmıhı taşımaya zorlanan Kireneli Simon'dur. Simon,⁴⁵ mucizevi olarak şekli değiştirilip İsa'ya benzetilmiş, İsa Mesih ise onun suretine bürünmüştür. Bu hadisede Mesih, cehalet ve aymazlıkla kendisini infaz ettiklerini sananların aptallıklarına gülmüştür.

Basilides'e göre bilinmeyen yüce gerçek Tanrı'dan, Baba'dan bir dizi ilahi varlık tezahür etmiştir. Nous, Baba'dan tezahür eden ilk varlıktır. Nous'tan Logos (kelâm), Logos'tan Pronesis (sağduyu), Pronesis'ten Sofya (hikmet) ve Dinamis (güç) doğmuştur. Sofya ve Dinamis'ten de güçler, yöneticiler ve melekler doğmuştur. Bunların tamamı ilk alemi oluşturmuştur. Bunlardan ise diğerleri tezahür etmiştir. Böylelikle sayıları üç yüz altmış beşe ulaşan ilahi alemler tezahür

42 Bkn. Bruce, *The Defence of the Gospel in the New Testament*, s. 85.

43 Bkn. Quispel, G., *Gnostic Studies I*, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut 1974, s. 103.

44 Irenaeus, *Adversus Haereses*, I, 24, 4.

45 Simon'un zorla İsa'nın çarmıhını taşımasına dair anlatı için bkn. Markus 15:21.

etmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla Mesih, bu bağlamda Baba'dan tezahür eden bir varlıktır. Yüce Tanrı tarafından yaratılmamış olan maddi alemdeki yani yeryüzündeki ruhları kurtarmak amacıyla bu aleme gönderilmiş bir Kurtarıcıdır.

Irenaeus'un aktardığına göre Basilides, İsa Mesih'in çarmıha gerildiğine inanan bir kişinin köle olduğunu ve maddi bedeni yaratanların gücü/etkisi altında bulunduğunu vurgular. Bunu inkâr edenin yani İsa Mesih'in çarmıha gerilmediğine inananların ise yeryüzünün egemenlerinden özgürleşmiş ve kendiliğinden var olan doğmamış Baba'nın yani yüce Tanrı'nın planını bilenler olduklarını belirtir.⁴⁷ Böylelikle Basilides, Kurtarıcı gerçekte acı/ıstırap çekmemiş olduğundan çarmıhın halka ilanının da gereksiz ve yanlış olduğu inancındadır. Zira çarmıhın ilanı, Kurtarıcı'nın değil Kireneli Simon'un ve yeryüzünü yaratan meleklerin/egemenlerin ilanı olacaktır.⁴⁸ Bu doğrultuda o, İsa Mesih'in çarmıhta öldüğüne dair dogmayı kabul eden ana gövde Hıristiyanlığı aymazlıkla, kurtuluşa dair ilahi plandan uzak olmakla ve kötü maddi alemin yaratıcısı güçlerin esiri olmakla itham eder.

Çarmıh öğretisine dair Basilides'in doketizmine benzer yaklaşımlara Hıristiyan gnostisizmine ait diğer birçok kaynakta da rastlanılır. Örneğin Pseudo-Tertullian tarafından, birinci ve ikinci yüzyıl gnostiklerinden Simon Magus ve Saturninus'un acı çeken Mesih figürü konusunda onun hayali benzerliğine vurgu yaptıkları belirtilir.⁴⁹ Irenaeus, Marcion'un İsa Mesih'in sadece görünüşte bir insan olduğunu savunduğuna vurgu yapar ve bunu sorgular.⁵⁰

Basilides'in çarmıh konusunda bir başkasının İsa Mesih yerine yanlışlıkla çarmıha gerildiğine, buna rağmen onların İsa'yı çarmıha gerdiklerini sandıklarına ve Mesih'in onların bu aptallıklarına güldüğüne dair yorumuna benzer çarpıcı bir yaklaşım Nag Hammadi Literatürü içerisindeki *Yüce Şit'in İkinci Tezi* 'nde de yer alır. Bu metinde, Kurtarıcı'nın gerçekte ölmediği, sadece görünüşte öldüğü, zira onun yerine aymazlıkla ve yanlışlıkla bir başkasının çivilendiği vurgulanır:

“Gerçekte ölmedim sadece görüntüde. ... Zira onların gerçekleştiğini düşündükleri ölümüm hatalarından ve körlüklerinden onlar için (vuku buldu); zira onlar kendi adamlarını ölüme çivilediler. ... Ve ben onların cehaletine gülüyordum.”⁵¹

İsa Mesih'in yani Kurtarıcı'nın yerine bir başkasının geçirilip onun çarmıhta acı ve ıstırap çektiği ve onların aptallıklarına Kurtarıcı'nın gülüp eğlendiği kanaati havari Petrus'a atfedilen bazı apokrif metinlerde de yer alır. Örneğin havari Petrus'un gördüğü bir vizyona dayalı gnostik karakterli bir diğer metin olan *Petrus'un Apokalipsi*'nde çarmıh hadisesi esnasında Kurtarıcı'nın yani Mesih'in değil, sadece onun benzeri olan bedensel varlığın el ve ayaklarından çivilendiği vurgulanır. Bu esnada Mesih'in ise bir ağaçta onların aptallıklarına güldüğü anlatılır:

46 Bkn. Irenaeus, *Adversus Haereses*, I, 24, 3.

47 Irenaeus, *Adversus Haereses*, I, 24, 4.

48 Grant, R.M., “Gnostic Origins and Basilidians of Irenaeus”, *Vigiliae Christianae*, 13/2, 1959, s. 124.

49 Goldstein, Stroumsa, “The Greek and Jewish Orgins of Docetism: A New Proposal”, s. 431.

50 Irenaeus, *Adversus Haereses*, IV, 33.2.

51 The Second Treatise of the Great Seth, 55-56 (Bullard, R.A., J.A. Gibbons (tr.), “The Second Treatise of the Great Seth”, *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978, s. 365).

“Bunları söylediğinde, onlar tarafından kuşatıldığını gördüm. Ve şöyle dedim: ‘Ne görüyorum, ey Rab! Onların yakaladıkları ve beni tutup kavrayan sen kendin misin? Ya da ağaçta gülüp eğlenen bu kişi kim? Ve ayakları ve elleri çarpılıp bağlanan bir diğeri mi?’ Kurtarıcı bana şöyle dedi: ‘Ağaçta gördüğün gülen mutlu kişi yaşayan İsa’dır. Fakat bedeninde ellerine ve ayaklarına çiviler çaktıkları bu kişi ise onun benzeri olan, utandırılmış olan yerine geçen kişidir. Ona ve bana bak.’”⁵²

Bundan başka yine Nag Hammadi metinleri arasında yer alan *Petrus’un Filip’e Mektubu*’nda da Mesih’in acı/ıstırap çekmediğine, bunlara yabancı olduğuna dair bir vurgu yer alır. Burada Petrus, diğer havarilere “İsa acıya bir yabancıdır” demektedir.⁵³

Apokrif Petrus İncili’nde ise çarmıha gerilip acı/ıstırap çekmekten Mesih’in etkilenmediği vurgusu, İsa ve Mesih ayrımı üzerinden yapılır. Burada çarmıh hadisesi anında Mesih’in İsa’yı terk ettiğine dair bir yaklaşım sergilenir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, çarmıhta acı çeken İsa’nın, ölmeden hemen önce “Gücüm, Gücüm! Beni neden terk ettin” ifadesinde çarmıhta “İsa’yı terk eden Güç”, Mesih’tir. Petrus’a göre ilahi varlık Mesih, İsa’nın vaftizi esnasında bir güvercin şeklinde ona gelip hulul etmiş ve çarmıh öncesinde ise ondan ayrılmıştır.⁵⁴ Kilise tarihçisi Eusebius’un verdiği bilgiye göre ikinci yüzyıl sonlarında Antakya piskoposu Serapion bu İncilin okunmasına önce izin vermiş, ancak bu metnin doketik bir karakter taşıdığını öğrendiğinde bundan vazgeçmiştir.

İsa’nın gerçekte çarmıha gerilmediğine ve insanların öyle sandığına dair bir başka anlatı, ikinci yüzyıl sonlarına ait olduğu düşünülen ve bazılarınca İskenderiyeli Clement tarafından da bilindiği ileri sürülerek daha erken bir döneme tarihlenen⁵⁵ *Yuhanna’nın İşleri* başlıklı apokrif kitapta da bulunur. Buna göre bir mağarada İsa, Yuhanna’ya çarmıha gerilen kişinin kendisi olmadığını anlatır:

“Ve Rabbim mağaranın ortasında durdu, onu aydınlattı ve şöyle dedi: ‘Yuhanna! Kudüs’te aşağıdaki kalabalığa göre ben çarmıha geriliyorum, mızraklar ve kamışlarla deliniyorum ve safra ve sirke içmem için bana veriliyor. Ama ben sana konuşuyorum ve söylediğim şeye dikkat et. ... Bu, buradan aşağı ineceğin zaman göreceğin tahta çarmıh değildir, çarmıhta olan da ben değilim; sen onu şimdi görmüyorsun, sadece bir ses işitiyorsun. Olmadığım biri olarak sanıldım, diğer birçokları için olduğum şey değil. Onlar beni başka şeyle adlandıracaklar ki bu benim için adi ve değersizdir.’”⁵⁶

Metinde, çarmıh hadisesi esnasında Yuhanna’ya konuşan İsa Mesih, ilahi, ruhsal bir figürdür. Çarmıha gerilen kişinin kendisi olmadığını, kendisinin insanların sandıkları kişi olmadığını anlatmaktadır. Bu durumda insanlar İsa sanarak bir başkasını infaz etmişlerdir.

52 Apocalypse of Peter, 81, 4-25 (Brashler, J., R.A. Bullard (tr.), “Apocalypse of Peter”, *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978, s. 377.)

53 The Letter of Peter to Philip, 139, 22-23 (Wisse F., (tr.), “The Letter of Peter to Philip”, *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978, s. 436.

54 Bkn. Cassels, *The Gospel According to Peter*, s. 72.

55 Bkn. Elliott, J.K., *The Apocryphal New Testament*, Oxford University Press 1993, s. 306.

56 *The Acts of John*, 97, 99 (Elliott, *The Apocryphal New Testament*, s. 320-321).

Erken dönem Hıristiyan tarihinde karşımıza çıkan tüm bu anlatılarda, çarmıh cezasına çarptırıldığında İsa Mesih'in çarmıhtan kurtulduğu, insanların yanlışlıkla ve cehaletle ona benzettikleri bir başkasını çarmıha gerip onu İsa sandıklarını, oysa İsa'nın kendisini cezalandırmaya çalışan kişilerin bu aptallığına gülüp onlarla alay ettiğini ve bu kendisine dair bu gerçeği havarilerine izah ettiği dile getirilmektedir.

Peki, erken dönem Hıristiyan doketiklerinin çarmıh hadisesine dair bu kanaatleriyle Kur'an'da Hz. İsa'nın gerçekte öldürülüp asılmadığı vurgusu arasında bir paralellik ya da benzerlik olabilir mi? Bununla bağlantılı olarak Kur'an'da kimilerinin iddia ettiği gibi doketik bir kristolojiden bahsedilebilir mi?

Nisa Suresi 157. Ayetten Doketik Kristoloji Çıkarmak Mümkün mü?

Kur'an'da, Hz. İsa'nın kendileri tarafından öldürülüp asıldığına yönelik Yahudilerin iddiası kesin bir dille reddedilir. Bu hususta Nisa suresindeki ayetler şöyledir:

“Bir de inkarlarından ve Meryem'e büyük bir iftira atmalarından ve “Biz Allah'ın Resülü Meryemoğlu İsa Mesih'i öldürdük” demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara benzer gösterildi (*şubbihe lehum*). Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, bu konuda kesin bir şüphe içindedirler. O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Onu kesin olarak öldürmediler. Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁵⁷

Hz. İsa'nın gerçekte Yahudiler tarafından öldürülüp asılmadığına dair bu ifadeden hareketle erken dönemlerden itibaren Müslümanlar, o halde onların öldürüp astıkları kimdi, bu hadisenin aslı neydi ve Yahudiler tarafından öldürülüp asılmayan Hz. İsa'ya ne oldu sorularını sormuşlardır. Bu sorulara, söz konusu Kur'an ifadelerindeki özellikle iki ifadeden hareketle cevap aramaya çalışmışlardır. Bunlar: *velakin şubbihe lehum* yani “fakat onlara benzer gösterildi (ya da benzetildi)” ifadesiyle *refaahullahu ileyhi*, “Allah onu kendisine yükseltti” ifadesidir. Bunlardan hareketle klasik tefsir kaynaklarında Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği, onun yerine mucizevi şekilde ona benzetilen birisinin yanlışlıkla çarmıha gerilip öldürüldüğü, buna rağmen Yahudilerin Meryemoğlu İsa'yı astıklarını ve öldürdüklerini sandıkları, Hz. İsa'nın ise çarmıh hadisesi öncesi canlı olarak Allah'ın katına yükselmiş olduğu savunulmuştur. Çarmıh hadisesinde Hz. İsa'ya benzetilen kişinin kim olduğu ve bu benzetilme hadisesinin nasıl gerçekleştiği konusunda farklı birtakım görüşler olmakla birlikte bu yaklaşım genel bir kanaat olarak Müslümanlar arasında meşhur olmuştur.

Müslümanların Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair bu yaklaşımları, yukarıda değindiğimiz gibi, Emeviler döneminden itibaren Hıristiyan yazarlarca polemik konusu yapılmıştır. Hıristiyanlığın temel dogmalarından olan İsa Mesih'in insanların günahtan aklanması için bir kefarete olarak çarmıhta ölmüş olduğunun Müslümanlar tarafından reddedilmesi ve infaz edilme hadisesinin ona benzetilen birinin onun yerine yanlışlıkla/aymazlıkla öldürülmesi

57 Nisâ, 4/156-158.

kanaati, erken dönemlerden günümüze kadar özellikle Hıristiyan yazarların üzerinde durdukları bir konu olmuştur.

Kur'an'daki ilgili ayetlerin Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine dair öğretiyi toptan reddettiği düşüncesi Müslümanlarla birlikte genel bir kanaat olarak çoğunlukla Hıristiyan yazarlar tarafından da kabul edilmiştir. Bununla birlikte bazı günümüz araştırmacıları söz konusu Kur'an ayetlerinden bunun anlaşılamayacağı, zira bu ayetlerin İsa Mesih'in Yeni Ahit'teki gibi çarmıha gerildiğini yalanlamadığı ve bu konuda tarafsız kaldığı düşüncesindedirler.⁵⁸ Hatta bazıları, Nisa suresindeki bu ayetlerin tam tersine çarmıh hadisesini doğruladığını ileri sürmekte ve bunu Hıristiyan-Müslüman diyalogunda önemli bir ortak söylem olarak değerlendirmektedir.⁵⁹ Bazıları da söz konusu ayetlerin İsa Mesih'in ölümden dirilişi konusundaki Hıristiyan anlatısının bir tasdiki olarak bile anlaşılabilirliğini savunmuştur.⁶⁰

Bu çalışmanın konusu referans alınan ayetlerin çarmıh hadisesini yalanlayıp yalanmadığı tartışması olmadığından bu argümanların değerlendirilmesi üzerinde durmayacağız. Esasen Kur'an'da Hz. İsa'nın Allah tarafından vefat ettirildiğini açıkça vurgulayan iki ayet vardır.⁶¹ Nisa suresindeki bu ayetler ise Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair bazı yanlış kanaatleri reddetmekte, onun öldürülüp asıldığına dair iddiayı yalanlamaktadır. Bu, dolaylı olarak Hz. İsa'nın çarmıhta infaz edilerek öldüğünü içeren Hıristiyan dogmasının reddedilmesidir.

Nisa suresindeki söz konusu ayette yer alan *şubbihe lehum* ifadesinin genelde Müslümanlar tarafından İsa'ya benzetilen birinin ayamazlıkla İsa diye çarmıha gerilmiş olduğu şeklinde anlaşılıp yorumlanmasını Hıristiyan yazarlar, doketik kristolojinin Müslümanlar üzerindeki etkisi olarak yorumlamışlardır. Gerçekten de çarmıh hadisesinde mucizevi bir şekilde bir başkasının Hz. İsa'ya benzetilmesi ve infazcıların Hz. İsa diye yanlışlıkla onu çarmıha gerip öldürmeleri yukarıda detaylıca incelediğimiz Basilides'in doketik kristolojisine paralel görünüyor. Birçok oryantalist, Nisa suresindeki söz konusu ayetleri Müslümanlar arasında yaygın bir kanaat olarak görülen bu anlayış doğrultusunda ele almış ve bundan hareketle Kur'an'ın doketik bir kristoloji anlayışı yansıttığını ileri sürmüştür.

Kur'an'ın ilgili ayetlerinde Hıristiyan doketiklerinin bu kanaatine paralel ya da benzer bir yaklaşımın olup olmadığı hususu şimdilik bir tarafa, başta klasik tefsir kaynaklarımızın

58 Bkn. Lawson, T., *The Crucifixion and The Qur'an: A Study in History of Muslim Thought*, Oxford: Oneworld Publications 2009, s. 25, 215.

59 Bkn. Mevorach, College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q4:157-58", s. 13, 17. Ayrıca bkn. Reynolds, "On the Presentation of Christianity in the Qur'an and the Many Aspects of Qur'anic Rhetoric", s. 51

60 Örneğin bkn. Khorchide M., K. Von Stosch, *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an*, tr. S. Pare, London: Gingko 2019, s. 99.

61 "Hani Allah şöyle buyurmuştu: «Ey İsa! Şüphesiz, seni vefat ettireceğim ve seni kendime yükselteceğim. Seni inkar edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.» (Ali İmran, 3/55). «Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbiniz, sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit idim. Ama beni vefat ettirdiğinde, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeye hakkıyla şahitsin.» Maide, 5/117.

büyük çoğunluğunda, söz konusu ayetlerin anlaşılmasının bu doğrultuda olduğu görülmektedir. Bu konuda Taberî'nin (839-923) tefsirinde aktarılan yorum genel anlamda sonraki dönem kaynaklarında da tekrarlanmıştır.

Taberî'nin, söz konusu ayete dair açıklamalarında Hz. İsa'ya benzetilme hadisesinin nasıl gerçekleştiği konusunda Müslümanların ihtilafa düştüğü ve bu konuda farklı anlatıların mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Nitekim Taberî'nin tefsirinde Vehb ibn Münebbih'ten (ö. 732) bu hususta iki farklı rivayet aktarılmaktadır. Bu rivayetlerden birincisine göre Hz. İsa tutuklanmak istendiğinde, kendisiyle birlikte olan havarilerinin tamamı Hz. İsa şekline bürünmüş ve kimin İsa olduğu konusunda Yahudilerin şaşkına dönmesi üzerine içlerinden birisi Hz. İsa için ölümü göze alarak onun yerine öldürülmüştür. Bu konudaki rivayet şöyledir:

“İsa, havarilerinden on yedi kişiyle birlikte eve girdi. Onları kuşattılar. İçeri girdiklerinde Allah, hepsini İsa suretine çevirdi. Bunun üzerine onlara: “Bize sihir yaptınız! Bize İsa'yı gösterin ya da hepinizi öldürürüz” dediler. Bunun üzerine İsa, arkadaşlarına: “Sizden kim bugün kendisi için cenneti satın alır?” dedi. Onlardan bir adam, “Ben” dedi. Onların önüne çıktı ve “Ben İsa'yım” dedi. Allah onu İsa'nın suretine sokmuştu. Bunun üzerine onu yakalayıp öldürüp astular. Böylelikle onlara böyle gözüktü ve onlar İsa'yı öldürdüklerini zannettiler. Hıristiyanlar da aynı şekilde onun İsa olduğunu zannettiler.”⁶³

Dikkat edileceği üzere bu rivayete göre mucizevi şekilde Hz. İsa'nın suretine sokulan ve sayılarının on yedi olduğu belirtilen tüm havariler⁶⁴ kendilerini kuşatan Yahudilerin kafasını karıştırmış, yapılan tehdit üzerine içlerinden birisi kendisini feda ederek Hz. İsa zannıyla öldürülüp asılmıştır. İbn İshak'tan gelen bir rivayette, kendisini feda eden kişinin Sercis olduğu, onun Hz. İsa'ya benzetilerek onun yerine asılıp öldürüldüğü anlatılır.⁶⁵ İbn Abbas tefsiri olarak derlenen metinde ise Tathanus'un İsa'ya benzetildiği ve İsa yerine onun öldürüldüğü belirtilir.⁶⁶

Taberî'de, Vehb ibn Münebbih'ten nakledilen ikinci rivayette ise Yahudiler, Hz. İsa'yı yakalamak istediklerinde havarilerden birisinin Hz. İsa'yı ele verdiği, ancak Yahudilerin Hz. İsa diye başka birini öldürüp astıkları anlatılır. Birinci rivayete göre hayli uzun ve detaylı olan bu rivayette Hz. İsa'nın ele verilmesi ve Hz. İsa diye bir başkasının öldürülüp asılması şöyle anlatılır:

“Yahudiler onu arıyorlardı. Havarilerinden biri olan Şem'un'u yakaladılar. “Bu onun arkadaşlarından” dediler. Fakat o, inkâr etti, “Ben onun arkadaşı değilim” dedi. Bunun üzerine onu bıraktılar. Sonra onu başkaları yakaladı, yine inkâr etti. Sonra horozun sesini işitti ve üzüldü. Sabah olduğunda havarilerden biri Yahudilere gelip: “Ben size Mesih'i gösterecek olursam bana ne verirsiniz?” dedi. Ona otuz dirhem verdiler. Parayı aldı ve onlara onu gösterdi.

62 Bkn. et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir, Camiu'l-Beyan an Te'vili Ay'il-Kur'an, (Tahkik: Ahmed Abdurrazik el-Bekri ve diğerleri), Kahire: Darusselam 2015, c. 4, s. 2622.

63 et-Taberî, Camiu'l-Beyan, c. 4, s. 2622.

64 Tefsirlerde bu sayı 12 ve 13 olarak da verilir. Bkn. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut: Darul Kitabil Arabi 2015, c. 2, s. 373.

65 Bkn. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c.2, s. 375.

66 el-Feyruzabadi, Meccuddin Muhammed ibn Yakub, *Tenviru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs*, Beyrut: Darul Kütübül İlmiyye 2014, s. 111.

Bundan önce onlara benzetilmişti. Onu (benzetileni) yakaladılar, kuşattılar, ipe bağladılar. Onu sürüklüyor ve: “Sen ölülerini diriltiyor, şeytanı kovuyor ve delileri iyileştiriyorsun ha? Şimdi kendini bu ipten kurtarsana?” dediler. Ona tükürüyor, üzerine diken koyuyorlardı. Ta ki onu asmak istedikleri ağacın yanına getirdiler. Bunun üzerine Allah, onu kendisine yükseltti. Onlar, ona benzetilen kişiyi astılar. Yedi (gün ya da saat) kaldı. ... İsa: “Allah beni kendisine yükseltti. Bana hayırdan başka bir şey dokunmadı. Bu sadece onlara benzetilen şeydir. Havarilere söyleyin filan yerde benimle buluşsunlar. On biri bu yerde onunla buluştular. Kendisini satan ve kendisine karşı Yahudilere rehberlik yapmış kişiyi arkadaşlarından sordu. Onlar da: “O, yaptığına pişman oldu, kriz geçirdi ve canına kıydı” dediler.”⁶⁷

Dikkat edileceği üzere klasik tefsir kaynaklarında çarmıh hadisesinde mucizevi şekilde Hz. İsa'ya benzetilen birisinin onun yerine infaz edildiğine dair genel bir kanaat vardır. Bu benzetilme ve Hz. İsa'nın yerine o zannıyla yanlışlıkla infaz edilme hadisesinin nasıl gerçekleştiği ve Hz. İsa'ya benzetilen kişinin kim olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Tefsir kaynaklarındaki bir rivayette benzetilen kişinin havariler arasından birisi olduğunu ve bu benzetmenin bizzat Hz. İsa tarafından yapılan bir çağrıya gönüllü bir karşılıkla gerçekleştiği kanaatini paylaşırlar. Havarilerden birinin kendisini gönüllü olarak feda etmesine dair bu anlatıda, bu kişinin cennet karşılığı bu fedakarlıkta bulunduğu vurgulanır. Bununla, aksi bir gelişmede yani kendi iradesine rağmen Hz. İsa'ya benzetilip onun yerine infaz edilmesi durumunda akla gelebilecek ahlaki birtakım itirazlar önlenmiş olur. Hz. İsa'yı ele veren kişinin Hz. İsa'ya benzetilip yanlışlıkla onun yerine infaz edildiğine dair rivayette ise bununla Hz. İsa'ya ihanet eden kişinin bir bakıma yaptığına karşılığını gördüğü vurgulanmıştır.

Çarmıh hadisesine dair klasik tefsir kaynaklarında yer alan bu anlatıların temelinde, çarmıh olayında doketik bir perspektifin olduğu açıktır. Bu perspektif, çarmıh hadisesinde İsa Mesih'e birisinin benzetilmesi suretiyle yanlışlıkla onun yerine bir başkasının infaz edildiğini, onun ise bundan uzak kaldığını, hatta infazcılarının bu aptallıklarına gülüp geçtiğini vurgulayan Basilides'in doketik yorumuna paraleldir. Yani tefsir kaynakları Nisa suresinin söz konusu ayetlerini bir bakıma Basilidesci bir doketik yorumla açıklama yoluna gitmiş gibidirler. Böylesi bir yorum, modern dönemde oryantalistlerin Kur'an'da doketik bir kristoloji olduğuna dair iddialarına da destek olarak kullanılmıştır.

Tefsir kaynaklarındaki bu anlatılarda dikkat çekici olan bir husus konuya ilişkin verilen bilgilerin yoğun şekilde Hıristiyan kaynaklarına benzerliğidir. Öyle ki, örneğin yukarıda Taberi'nin çarmıh hadisesine dair Vehb ibn Münebbih'ten naklen uzun uzadıya verdiği ikinci anlatıda havarilerden Şemun'un (Simun Petrus) horoz ötmeden üç kez Mesih'i yalanlayacak olmasına, İsa'yı ele veren kişiye, infaz sırasında sorgulanma şekline (tefsir kaynakları İsa'ya benzetilen kişinin İnciller ise İsa'nın sorgulandığını belirtir) kadar tüm anlatılar Yeni Ahit'le

67 et-Taberi, Camiü'l-Beyan, c. 4, s. 2623. İbn İshak'ın Hıristiyan bir kişiden hareketle anlattığı bu rivayette Yudas'ın (Yudas İskariot) Hz. İsa'yı otuz dirhem karşılığı ihanet edip ele verdiği, daha sonra da pişmanlık duyarak intihar ettiği ifade edilir. Bu arada bazı Hıristiyanların Yudas'ın Hz. İsa'ya benzetilerek asıldığını zannettikleri belirtilir. Bkn. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c.2, s. 375.

dikkat çekici şekilde paraleldir.⁶⁸ İbn İshak (704-768) ise konuya ilişkin verileri Hıristiyan bir kişiden aktardığını zaten ifade etmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında, çarmlı olayına dair kaynaklardaki bu anlatıların önemli ölçüde israiliyat kaynaklı veriler olduğu aşıkardır. Kur'an'daki söz konusu ayetler açıklanırken, Hıristiyan geleneğindeki anlatılardan istifa edilmiş gibidir. Özellikle Vehb ibn Münebbih'in israiliyat kaynaklı verileri kullanma konusunda öne çıkan bir figür olarak değerlendirildiğinin de altını çizmek gerekir.⁶⁹

Peki, söz konusu Kur'an ayetlerinden Hz. İsa'nın yerine bir başkası geçirilerek yanlışlıkla onun asılıp öldürüldüğü anlaşılır mı? Ayetlerde böyle bir beyan var mı?

Doketik yoruma imkân verdiği düşünülen *şubbihe lehum* ifadesinin bir başkasının Hz. İsa'ya benzetilerek onun yerine geçirilmesi şeklinde yorumlanması oldukça sorundur. Gerek geçmişte gerekse günümüzde bazı yazarlar *şubbihe lehüm* ifadesini anlam itibarıyla tartışma konusu yapmıştır. Örneğin Zamaşeri ve Beydavi gibi İslam alimleri *şubbihe* fiilinin anlamını ve kime yönelik olduğunu tartışmışlardır.⁷⁰ Çağdaş yazarlar arasında bazıları da bu ifadenin *şubbihe leh* (ona benzer gösterildi/benzetildi) değil *şubbihe lehum* (onlara benzer gösterildi/benzetildi) olduğuna dikkat çekerek gramatik açıdan bundan "Hz. İsa'ya bir başkası benzetildi" şeklinde bir anlam çıkarılmayacağı tartışmıştır.⁷¹

Nisa suresi 155-157. ayetlerde verdikleri sözü bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri ve peygamberleri haksız yere katletmeleri gibi nedenlerle küfürleri, Hz. Meryem'e bühtanda bulunmaları ve Hz. İsa'ya yönelik birtakım iddiaları nedeniyle Yahudilerin kalplerinin mühürlenmiş olduğu vurgulanmıştır. Onların Hz. İsa'nın doğumu ve yaşamının sonu hakkındaki kanaatlerinin açık bir bilgiye değil tamamıyla zanna dayalı olduğu ifade edilmiş, Hz. Meryem'e ve Hz. İsa'ya dair kanaatleri yalanlanıp reddedilmiştir. Hz. Meryem'e yönelik reddedilen kanaatleri Hz. İsa'ya hamileliği bağlamında ona attıkları büyük iftira ve bühtandır. Hz. İsa'yla ilgili olarak ise Allah Resulü Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdükleri iddiaları yalanlanmıştır. Böylelikle Kur'an, Yahudiler tarafından Hz. Meryem'e yapılan iftira ile Hz. İsa'yı öldürüp asmış oldukları yönündeki iddialarını kesin bir dille reddetmekte, diğer sapkın özelliklerine bunlar da eklenerek bu nedenle onların kalplerinin mühürlü olduğunu vurgulamaktadır.

Açıkça anlaşılacağı üzere doketik kristolojiyle ilişkilendirilen bu ayetlerin muhatabı Medine dönemi Yahudileri ve onların birtakım iddialarıdır. Dolayısıyla Medine Yahudilerinin, Hz. İsa'nın doğumu konusunda Hz. Meryem'e attıkları iftirayla Hz. İsa'yı öldürüp astıklarına dair iddialarının kaynağını ortaya koymak, ilgili ayetleri anlamak açısından elzemdir.

68 Krş. Matta, 26-27; Markus, 14-15.

69 Bazılarınca Yahudi asıllı bir kişi olduğu ileri sürülen Vehb ibn Münebbih'in Yemen'de doğup büyüdüğü ve ehli kitab kaynaklarını çok iyi bildiği, Kabu'l-Ahbar ile birlikte İsrailiyata dair verileri yoğun şekilde kullanan, hatta *Kitabu'l-İsrailiyât* adlı bir eser yazdığı rivayet edilen tâbiün neslinden kişilerden birisi olduğu hususunda yaygın bir kabul vardır. Bkn. Demir, M., M.E. Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, 2012, s. 608-610; Zebidi, M.H., *Tefsir ve Hadiste İsrailiyât*, tr. E. Yıldırım, İstanbul: Rağbet 2007, s. 116-118; Döner, E., *Tefsirde İsrailiyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2015, s. 27, 46.

70 Bu konuda bkn. Zamaşeri, *el-Keşşâf*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2017, c. 2, s. 327. Ayrıca bkn. Omar, *A Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue by Mahmoud Ayoub*, s. 163-164.

71 Örneğin bkn. Khorchide, von Stosch, *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an*, s. 100.

Hıristiyan kaynakları, Yahudilerin Hz. İsa'ya muhalefet etmelerini ve onun yargılanıp infaz edilmesi konusundaki rollerini etraflıca anlatırken Yahudi kaynaklarında özellikle birinci yüzyılda Hz. İsa'nın doğumu, ölümü ile Hz. İsa'nın ailesine ve bu bağlamda Hz. Meryem'e yönelik veriler hemen hemen yok gibidir.⁷² Yahudi tarihçi Josephus (y. 37-100), birinci yüzyıl sonlarına doğru Roma'da Hıristiyanların İsa'yla ilgili inancına yönelik bazı bilgiler paylaşır ve İsa'nın Pilatus tarafından çarmıh cezasına çarptırıldığına değinir. Ancak bunların kilise tarihçisi Eusebius tarafından Josephus'un eserine sokuşturulduğuna dair ciddi kuşkular vardır. Diğer taraftan Yahudilerin Hz. Meryem'e ve Hz. İsa'ya yönelttikleri birtakım iddialara ikinci yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ancak bu iddialar doğrudan Yahudi kaynaklarından gelmemekte, Yahudilik dışı kaynaklarda yer almaktadır. Bu konuda en erken kaynak ikinci yüzyılda yaşayan ünlü Hıristiyanlık muhalifi pagan Celsus'un Hıristiyanlara yönelttiği bazı eleştirilerdir. Kilise Babası Origen (ö. y. 254), Celsus'a karşı reddiyesinde onun Hıristiyanlık eleştirilerini ele alır. Celsus, ikinci yüzyıl sonlarına doğru yazdığı düşünülen Hıristiyanlık karşıtı eserinde, Hz. Meryem'e ve Hz. İsa'ya yönelik bir Yahudi'nin kanaatinden bahseder. Buna göre bir Yahudi köyünde yaşayan ve geçimini örgü ile sağlayan fakir bir kadın olan Meryem, marangoz Yusuf ile nişanlı iken Romalı bir askerle zina eder ve bundan bir çocuk doğurur:

“Hamile kaldığında, zina suçu işlediği için nişanlı olduğu marangoz tarafından kapı dışarı edildi ve Pantera isimli bir askerden bir çocuk doğurdu.”⁷³

Yusuf tarafından kapı dışarı edilen Meryem çocuğunu doğurduktan sonra Mısır'a gidip onu orada yetiştirir. Mısır'da yetişip orada sihir öğrenen ve Romalı askerden hareketle Ben Pantera olarak adlandırılan bu çocuk, daha sonra kendisinin bir Tanrı olduğu iddiasıyla tekrar ülkeye geri döner.

Görüldüğü gibi Hıristiyan ilahiyatçı Origen'in pagan Celsus'e reddiye babında yazdığı eserinde Celsus'un Yahudilerden hareketle Hz. Meryem'in Romalı bir askerle gizli ilişki yaşayıp zina yaptığına ve İsa'nın bunun sonucu doğduğuna dair iddiaları dile getirmektedir. Celsus'un kaynağı olan Yahudi'ye göre Hz. Meryem zina işleyip hamile kalmıştır ve bu hamilelikten de Hz. İsa doğmuştur.

Yahudiler arasında bu iddianın ikinci yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmış olması ilginçtir. Zira bu dönem Hıristiyanlığın Roma topraklarında hızla yayılmaya çalıştığı bir dönemdir ve Roma vatandaşı gentilelerle birlikte Yahudiler de Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin hedefidir. Dolayısıyla bu dönemde Yahudilikle Hıristiyanlık Roma'da ciddi bir rekabet içindedir. Esasen Hıristiyanlık henüz Pavlus döneminden itibaren yayılmaya çalışılırken Yahudiler de özellikle misyonerlik faaliyetlerinin hedefi olarak görülmüştür. Bu nedendir ki Pavlus misyon seyahatlerinde Yahudi toplumu ihmal etmemiştir. İşte bu rekabet ortamında Hıristiyanlığın hızlı yayılış süreci Roma topraklarındaki Yahudileri ciddi şekilde rahatsız etmiş ve Hıristiyanlık

72 Yahudi kaynaklarında Hz. İsa ile ilgili veriler konusunda bkn. Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, s. 166 vd.

73 Origen, *Against Celsus*, I, xxxii (ayrıca bkn. I, xxxiii, lxix), <http://www.newadvent.org/fathers/0416.htm>.

karşıtı polemiklerin doğup yayılmasına neden olmuştur. Celcus'un ifadelerine yansıyan Hz. Meryem ve Hz. İsa karşıtı söylem de bunun bir ürünüdür.

İkinci yüzyılın sonlarında Kilise Babası Tertullian'ın da (y. 160-220) Yahudilerin Hz. Meryem'e zina isnat etmelerinin ve bu doğrultuda Hz. İsa'yı fahişenin oğlu şeklinde yaftalamalarının farkında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tertullian'ın İsa'yla ilgili olarak "bu marangozun ya da yanaşmanın/fahişenin oğludur, Şabat'ı kötüye kullanan, Samaritan ve kendisine şeytan musallat olandır. Bu, sizin Yudas'tan satın aldığımızdır. ..."74 şeklindeki ifadelerinin asıl muhatabı Yahudilerdir. Esasen bu ifadelerle Tertullian Yahudilerin Hz. İsa'yı nasıl niteledikleri hakkında bilgi vermektedir.

Hz. İsa'nın, annesinin yaşadığı gayrimeşru bir ilişki neticesi doğduğuna ve Ben Pantera isimlendirmesine dair kanaat Talmud'da da yer alır. M.S. beşinci yüzyıla ait olmakla birlikte çok daha önceki dönemlere ait malzemeyi ihtiva eden Talmud metinlerinde rabaylar, Hz. İsa'yı bazen Yeşu ha Nosrî şeklinde gerçek ismiyle anmış, bazen de Belam (Balaam) ile özdeşleştirmiştir. Ayrıca o, Ben Stada ve Ben Pandera (Jehoshua Ben Pandera) gibi adlarla anılmıştır.⁷⁵ Buradaki Ben Pantera, yani Pantera'nın oğlu nitelemesinin Celcus'un ifadelerine benzerliği dikkat çekicidir.⁷⁶ İsa'nın, Stada'nın ve Pantera'nın oğlu şeklinde nitelenmesi konusunda rabaylar, İsa'nın annesinin Stada ile evli olduğu Pandera'nın ise aşığı olduğu kanaatindedirler. Bu nedenle İsa hem Ben Stada hem de Ben Pandera şeklinde isimlendirilmektedir.⁷⁷ Kendisinden bahsedilen tüm bu pasajlarda Hz. İsa aşağılanmakta, kötülenmekte; yalancılıkla ve sahtekarlıkla suçlanmaktadır.

Hz. İsa'nın, Ben Pantera olarak isimlendirilmesi ve Hz. Meryem'in gayri meşru çocuğu olduğu iddiası ortaçağda Yahudiler arasında oldukça yaygın olan ve dört ilâ erken dokuzuncu yüzyıl arasına tarihlenen anonim bir Yahudi metni olan *Toledot Yeşu* (İsa Tarihi) başlıklı eserde de yer alır. Birçok nüshası bulunan *Toledot Yeşu*'nun İbranice nüshasına göre Hz. İsa, Meryem'in gayrimeşru çocuğudur. Özetle, bu metne göre, kral Herod zamanında Yusuf ve Meryem evlidirler ve Celile'deki Nasıra köyünde yaşamaktadırlar. Kısır olan Meryem, Yusuf'tan hamile kalmaz. Ancak bir Şabat akşamı, dindar ve iyi bir adam olan Yusuf sinagogda ibadet için evden ayrıldığında, kötü bir kişi Meryem'in yatağına sokulur ve onunla ilişki kurar (Meryem onu tanımaz ve kocası olduğunu düşünür). Meryem İsa'yı doğurduktan sonra Yusuf'la Meryem Mısır'a giderler. Orada Meryem gayrimeşru şekilde kız ve erkek başka çocuklar da doğurur. İsa, Mısır'da Torah'ı ve Mısır sihir sanatını öğrenir. Sonra Yusuf ve Meryem çocuklarıyla Nasıra'ya geri döner. Zamanın Yahudi mahkemesi onu "piç" olarak nitelediği için bir sapkın olur ve

74 Tertullian, *De Spectaculis*, 30, <https://ccel.org/ccel/s/schaff/anf03/cache/anf03.pdf>.

75 Bkn. *Seder Nezikin*, III (Epstein, I. (ed.), *The Babylonian Talmud*, London: The Soncino Press 1935); *Seder Nashim*, III.

76 Diğer taraftan bazı araştırmacılar, Yahudilerin Talmud'da geçen Pandera'nın oğlu Yeşu ile İsa'yı özdeşleştirmediklerini, Ben Pandira'nın (Pandera'nın) MÖ 120 civarında doğan ve büyüclük iddiasıyla MÖ 70'te Lud'da taşlanıp haça gerilerek öldürülen bir kişi olduğunu düşündüklerini belirtmektedir. Bkn. Massey, G., *The Historical Jesus and Mythical Christ*, London (t.y.), s. 2-3.

77 Bkn. Schafer, P., *Jesus in the Talmud*, Princeton University Press 2007, s. 16, 97.

kendisinin “Tanrı’nın Oğlu” olduğunu iddia eder.⁷⁸ *Toledot Yeşu*’da Meryem’in gayrimeşru bir ilişkiden kaynaklı olarak hamile kalıp bundan İsa’nın doğmasına dair anlatının, bazı farklar olsa da esas itibarıyla daha önceki Celsus’un anlatısıyla örtüşmekte olduğu dikkat çekicidir.⁷⁹

Eldeki tüm bu veriler, Hz. Meryem’in gayrimeşru bir ilişki ile hamile kaldığına ve bundan Hz. İsa’yı doğurduğuna dair bir kanaatin ikinci yüzyıl sonlarından itibaren Yahudiler arasında oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Özellikle Rabbinik Yahudiler arasında oldukça etkili bir dini kaynak olan Talmud’da da bu kanaatin rabaylar tarafından paylaşıyor olması hassaten dikkat çekicidir. Tüm bunlar, Kur’an’da ifade edilen Medine Yahudilerinin Hz. Meryem’e yönelik iftiralarının arka planını izah etmektedir. Medine Yahudileri, Hz. Meryem hakkında ortaçağda Yahudiler arasında oldukça yaygın olan bu kanaati hararetle dillendirmekte, ona zina isnadında bulunarak iftira etmektedirler. Allah’ın bir ihsanı olarak mucizevi şekilde hamile kalan iffetli Hz. Meryem’e yapılan zina isnadını ve bununla Hz. İsa’nın zina sonucu doğan gayrimeşru bir kişi olduğu iftirasını Kur’an reddetmekte ve yalanlamaktadır.

Medine Yahudilerinin Hz. Meryem’e yönelik iftiraları gibi Hz. İsa’nın yaşamının sonuna dair yani onu öldürdüklerine ve astıklarına dair iddiaları da Talmud’da ifadesini bulan ortaçağ Yahudi geleneğine paraleldir. Bu doğrultuda Hz. İsa’nın yaşamının sonu hakkında Yahudilerin kanaati açısından da Talmud ve *Toledot Yeşu* dikkat çekicidir. Talmud’a göre Hz. İsa büyüçülükle ve sapkınlıkla suçlanarak Yahudiler tarafından yargılanmış ve Yahudi yasası uyarınca infaz edilmiştir. Bu infaz önce asılıp taşlanma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konuda Babil bölgesinde dördüncü yüzyıl din bilgini olan Rabbi Abaye, *Talmud Bavli*’de şöyle der:

“İsa, Pesah akşamı asıldı. İnfazın gerçekleşmesi öncesi kırk gün bir tellal öne çıkarak şöyle bağırdı: ‘Büyü yaptığı ve İsrail’i sapkınlığa sevk ettiği için o taşlanacak. Onun lehine konuşacak kimse varsa öne çıksın ve onu savunsun.’ Onun lehine hiçbir şey olmadığı için Pesah akşamı asıldı.”⁸⁰

Buna göre büyüçülükle ve Yahudi toplumunu sapkınlığa sevk etmekle suçlanan İsa, yargılama sonrası asılıp taşlanmıştır. Burada dikkat çeken husus Hz. İsa’nın çarمیha gerilip el ve ayakları çivilenerek acı/ıstırap içinde ölüme terk edilerek değil taşlanıp asılarak infaz edildiğinin vurgulanmasıdır. Bu infaz yöntemi Yahudi hukukuna uygun olan bir yöntemdir. Zira sapkınlıkla suçlananlara verilecek ceza budur. Nitekim *Mişna*’da yargılama sona erdiğinde suçlu kişinin taşlanmak için çıkarılacağı ve taşlama mekanının yargılama yerine yakın olduğu belirtilir.⁸¹ İnfaz edilecek kişinin asılmasının yöntemi de Rabbinik yasada tanımlanmıştır. Buna göre suçlu kişinin asılması için bir direk dikilir ve direktan bir giriş uzatılır. Sonra asılacak kişinin iki eli birbirine bağlanarak direğe asılır.⁸²

78 Schafer, P., “Abogard’s and Amulo’s Toledot Yeshu”, P. Schafer, M. Meerson, Y. Deutsch (ed.), *Toledot Yeshu* (“The Life Story of Jesus”) Revisited, Tübingen: Mohr Siebeck 2011, s. 36-37.

79 Bkn. Meerson, M., P. Schafer, (ed. & tr.), *Toledot Yeshu: The Life Story of Jesus*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014, c.1, s. 7, 45 vd.

80 Sanhedrin 43a. Talmud daha sonra Hz. İsa’nın beş öğrencisinin (Matta, Naki, Beni, Netzer ve Todah) yargılanmasından da bahseder.

81 Sanhedrin 42b. Büyüçülükten ve sapkınlıktan hüküm giyen kişi için taşlanarak infaz edilme cezası Sanhedrin 67a’da da geçer.

82 Bkn. Schafer, *Jesus in the Talmud*, s. 66.

Hız. İsa'nın infazına dair Yahudilerin kanaatini yansıtan bir diğer kaynak, yukarıda işaret edilen *Toledot Yeşu*'dur. Bu kitabın Aramice versiyonunda cadılık ve sapkınlıkla suçlanan Hız. İsa'nın Rabbi Joshua'nun huzuruna getirildiği ve bir kabak sapı üzerinde çarımha gerilip taşlanarak öldürüldüğü anlatılır. Ölümü sonrası halkın onu çarımha indirmek istemediği, ancak rabbi Joshua'nın "bu kötü İsa için biz Torah yasasını ihlal mi edeceğiz" uyarısı üzerine onu çarımha indirip bahçıvan Judah'ın bahçesindeki bir su kanalına gömdükleri anlatılır. Daha sonra da İsa'ya inananların onu çarımha bulamadıklarında İsa'nın ölümden dirilip göğe yükselmiş olduğuna inanacakları dikkate alınarak Rabbi Joshua'nın emriyle cesedin tekrar mezardan çıkarıldığı, ayağına bir ip bağlanıp Taberiyye çarşısına doğru sürüklenerek teşhir edildiği ve bu esnada "Bu, yüce Tanrı'ya karşı çıkan, Pantera'nın oğlu kötü İsa'dır" diye seslendirildiği anlatılır.⁸³

Dikkat edileceği üzere *Toledot Yeshu*'daki anlatı da birtakım farklılıklarla birlikte öz itibarıyla Talmud'a paraleldir. Buna göre sapkınlıkla suçlanan Hız. İsa bir direğe bağlanıp gerilerek taşlanmak suretiyle infaz edilmiştir. Talmud'daki anlatıdan farklı olarak onun tekrar dirilip göğe yükseleceğine inanan takipçilerinin bu inancını kırmak için cesedinin mezardan çıkarılıp sürüklenerek halka teşhir edildiği belirtilmektedir.

Hız. İsa'nın hayatının sonu hakkında gerek Talmud'da gerekse *Toledot Yeshu*'daki anlatının ikinci yüzyılda Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara karşı gelişen Yahudi karşıtlığının eseri olarak Hıristiyanların İsa inancına karşı geliştirilen bir polemik olduğundan kuşku yoktur. Hıristiyanların Yahudilerce yapılan suçlamalara bağlı olarak Hız. İsa'ya Romalı yöneticiler tarafından çarımha gerilme cezası verildiği ve İsa'nın çarımha elleri ve ayakları çivilerek acı içinde ölüme terk edildiği ancak ölümden sonra üç gün mezarda kalan İsa'nın tekrar dirilip öğrencilerine görüldüğü ve sonra da göğe yükseldiği anlatısına karşı Yahudiler onun Yahudi mahkemesinde Yahudi hukukuna göre yargılanıp asılarak taşlanma cezasına çarptırıldığı anlatısını geliştirmişlerdir. Hız. İsa'nın yaşamının sonuna dair Hıristiyan anlatısına karşı bir anlatı olarak Rabbinik kaynaklarda yer alan bu anlatı ortaçağda Yahudiler arasında Hıristiyanlık karşıtı popüler bir söylem halinde meşhur olmuştur. Kur'an'daki ifadeler bu anlatıya dayalı iddiaların Hicaz bölgesi Yahudileri arasında da sürdürülmüş olduğuna işaret etmektedir.

İşte Kur'an'da, Hız. İsa'nın sonuna dair Yahudilerin iddiasını reddetme bağlamında vurgulanan ve gerçekte onu öldürmediler ve asmadılar, ancak onlara öyle gösterildi ifadesini bu doğrultuda değerlendirmek gerekir. Bazı Batılı yazarların da Hız. İsa'nın asılıp taşlanarak infaz edildiğine dair Talmud anlatısı ile Kur'an'da Nisa suresindeki söz konusu ayetlerde Yahudilerin "öldürdük astık" iddiaları arasında haklı şekilde bir irtibat kurdukları görülmektedir. Örneğin Ian Merovach ve Emmanuel College, İsa'nın yargılanmasına ve infazına dair Talmud'a dayalı bu kanaatin Hız. Muhammed zamanındaki Arap Yahudiler arasında da önemli olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴ Ayrıca bu yazarlar Kur'an'daki yaklaşımın Kur'an'ın Talmud'a dayalı Yahudi anlayışına verdiği bir cevap olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁵

83 Bkn. Newman, H.I., "The Death of Jesus in the Toledot Yeshu Literature", *Journal of Theological Studies*, 50, 1999, s. 64.

84 Merovach, College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud. A New Reading of Q4:157-158", s. 5.

85 Bkn. Merovach, College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud. A New Reading of Q4:157-158", s. 9

Bununla birlikte bu yazarlar, bu ayetlerin Hz. İsa'nın yeniden dirilişine karşı bir reddiye olmadığı ve Kur'an'ın Hz. İsa'nın Romalılar tarafından çarmıha gerilerek infaz edildiğine dair Yeni Ahit'te geçen Hıristiyan yaklaşımını toptan yalanlamadığı kanaatini ileri sürerler.⁸⁶ Ancak bu değerlendirmenin yanlışlığı ortadadır. Zira Kur'an'da Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmüş olduğuna ve sonra tekrar ölümden dirilerek göğe yükseldiğine dair hiçbir veri hatta hiçbir ima bulunmamaktadır. Kur'an, Hz. İsa'nın insanlığına ve resullüğüne vurgu yapıp onun uluhiyetine ve ilahi oğul olduğuna dair inanışları kesinlikle reddederek Hıristiyan zihin yapısının İsa anlayışına tamamıyla karşı çıkar. Diğer taraftan Kur'an, Nisa suresindeki söz konusu ayetlerle Yahudilerin İsa anlayışına da karşı çıkarak bunu da reddetmektedir. Onların Meryem oğlu İsa Mesih'i biz öldürdük ve astık iddialarının zandan öteye gitmeyen temelsiz bir iddia olduğu, *şubbihe lehüm* vurgusuyla onların bu konuda böylesi bir kanaat taşıdıkları ancak bunun herhangi bir kesin bilgiye dayanmayan gerçek dışı bir kanaat olduğu ifade edilir. Bu doğrultuda Kur'an'ın Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair hem Hıristiyan hem de Yahudi anlatısına karşı çıktığı ve her ikisini de reddettiği açıktır.

Bununla Kur'an, tıpkı Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamileliği konusunda Yahudiler tarafından yapılan bühkanı reddettiği gibi Hz. İsa'nın infaz edildiğine dair iddiaları da reddetmektedir. Ancak bunu reddederken çarmıh hadisesinin yaşandığına fakat bu hadisede Hz. İsa'ya benzetilen ya da mucizevi şekilde onun yerine geçirilmiş olan birinin Yahudiler tarafından İsa diye çarmıha gerildiğine dair bir mesaj da vermemektedir. Zira söz konusu bu ayetlerinde gerçekte Kur'an, Yahudilerin kabaca ikinci yüzyıl sonlarından itibaren Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair Hıristiyanlara karşı geliştirdikleri ve Talmud'a yansıdığı şekilde Rabbinik geleneğe ifadesini bulan polemiklerinin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Böylelikle Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Medine ve civarında yaşayan Yahudilerin bu doğrultudaki yaklaşımlarını yalanlamaktadır.

Sonuç

İlahi bir varlık olarak İsa Mesih'in maddi yönünün sadece sanal bir görüntüden ibaret olduğunu savunan doketik kristoloji, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda yaşamış olan ve Kilise Babaları tarafından heretik sayılan çeşitli kişi ve gruplar tarafından savunulmuştur. Doketikler Hz. İsa'nın uluhiyetinden hareketle onun maddi varlığının sadece bir görüntüden ibaret olduğunu ve dolayısıyla ona doğmak, acı/ıstırap çekmek, ölmek ve dirilmek gibi nitelikler atfedilemeyeceğini savunmuşlardır. Bu doğrultuda sıklıkla Mesih ve İsa ayrımına gitmişler; bu ayrımda Mesih'i ilahi varlıkla/tanrısal öze, İsa'yı ise bu tanrısal özün sadece görüntüde olan sanal görünümü ile özdeşleştirmişlerdir.

Bu kristolojik yaklaşımın Hıristiyanlığın temel dogmalarından birisi olan İsa Mesih'in çarmıhta ölümüne yaklaşımı da oldukça önemlidir. Bu konuda özellikle Basilides'in, İsa'nın çarmıhta acı çekip ölmediğine, onun yerine ona benzetilen bir başkasının yanlışlıkla infaz

86 Bkn. Merovach, College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud. A New Reading of Q4:157-158", s. 9, 13.

edildiğine dair yaklaşımı, oryantalistler açısından dikkat çekici olmuştur. Bu oryantalist yazarların birçoğu, Kur'an'da Nisa suresi 157. ayette Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair Basilidesçi doketizme paralel bir yaklaşım olduğunu savunmuştur.

Esasen söz konusu ayetin yorumlanması konusunda klasik tefsir kaynaklarındaki çeşitli rivayetler de Hz. İsa yerine geçirilen bir başkasının Yahudiler tarafından yanlışlıkla infaz edildiği yönündedir. Nitekim bu yaklaşımın Müslümanlar arasında genel bir kanaat olarak yaygınlaştığı da bilinmektedir. Bu nedenledir ki erken dönemlerden itibaren İslam üzerine yazan bazı Hıristiyan yazarlar da Müslümanlar arasında çarmıh hadisesi esnasında Hz. İsa'ya benzetilen birisinin yanlışlıkla çarmıha gerildiği kanaatinin varlığına dikkat çekmişlerdir.

Diğer taraftan Nisa suresindeki ilgili ifadelerde önce Yahudiler tarafından Hz. Meryem'e yönelik yapılan iftira reddedilmekte, arkasından Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürüp astıkları iddiası yalanlanmaktadır. Söz konusu ayet, burada Hz. İsa'nın infaz edilmesini ya da çarmıh olayını ve onun yerine bir başkasının ona benzetilerek onun yerine öldürülmüş olduğunu değil, Yahudilerin Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair iddialarını reddetmektedir. Bu iddiayı kesin şekilde yalanlayıp reddeden Kur'an, "öldürdük, astık" diyen Yahudilerin bunu öyle sandıklarını, ancak bu konuda ihtilaf ve şüphe içinde olduklarını belirtmektedir. Onların bu konudaki kanaatlerinin zandan başka hiçbir bilgiye dayanmadığının da altını çizmektedir.

Yahudilerin Hz. Meryem'e yönelik iftiralarının Miladi ikinci yüzyıl sonlarına kadar uzandığı görülür. Hz. Meryem, Romalı bir askerle zina işlemekle itham edilmiş ve buna bağlı hamileliğinden Hz. İsa'nın doğduğu ileri sürülmüştür. Sapkınlıkla ve büyücülükle suçlanan Hz. İsa'nın yargılanıp Yahudi yasası gereği asılıp taşlanarak infaz edildiğine dair kanaat ise Talmud ve *Toledot Yeşu* gibi Yahudi kaynaklarına kadar uzanır. Hıristiyanlığın Roma topraklarında hızla yayılıp örgütlenme çabası, bu süreçte ister istemez Yahudilikle Hıristiyanlığı karşı karşıya getirmiş ve zaman içinde Yahudiler tarafından Hz. Meryem ve Hz. İsa üzerinden Hıristiyanlık karşıtı polemikler yapılmasına neden olmuştur. Kur'an'daki ifadelerden, Kur'an'ın nazil olduğu dönemdeki Hicaz Yahudileri arasında da bu polemiklerin etkili ve yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Meryem'e atılan iftirayı kesin dille reddeden Kur'an, Hz. İsa'nın yaşamının sonuna dair Yahudiler arasındaki kanaati de yalanlamakta ve *şubbihe lehum* ifadesiyle onlarda böyle bir kanaat oluştuğuna değinmekte, ancak bunun bir bilgiye dayanmayan ve zandan öteye geçmeyen bir kanaat olduğunu vurgulamaktadır.

Diğer taraftan Hz. İsa'nın Yahudiler tarafından infaz edilmesi anlatısına dair Taberî gibi klasik tefsir kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareketle, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi olayı esnasında ona benzetilen bir başkasının yanlışla Hz. İsa diye çarmıha gerildiği kanaati Müslümanlar arasında yayılmıştır. Bu kanaatin erken dönem İslam tarihinde Yahudi ve Hıristiyan geleneğiyle ve bu geleneğe ait kaynaklarla yakın irtibat içerisinde olan bazı kişiler tarafından söz konusu Kur'an ayetinin yorumu bağlamında dillendirildiği ve köken itibarıyla İsrailiyat kaynaklı olduğu açıktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Baş, B., “Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi”, *Divan*, 2000/2.
- Brashler, J., R.A. Bullard (tr.), “Apocalypse of Peter”, *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978.
- Bruce, F.F., *The Defence of the Gospel in the New Testament*, revised edition, Leicester: Inter-Varsity Press 1977.
- Bullard, R.A., J.A. Gibbons (tr.), “The Second Treatise of the Great Seth”, *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978.
- Cassels, W.R., *The Gospel According to Peter*, London: Longsman 1894.
- Chadwick, H., *The Early Church*, Penguin Books 1973.
- Clement of Alexandria, *Stromata*, <https://www.newadvent.org/fathers/02103.htm>.
- Demir, M., M.E. Özafşar, “Vehb b. Münebbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, 2012.
- Döner, E., *Tefsirde İsrailiyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2015.
- Elliott, J.K., *The Apocryphal New Testament*, Oxford University Press 1993.
- Epstein, I. (ed.), *The Babylonian Talmud*, London: The Soncino Press 1935.
- Eusebius, *Church History*, <http://www.newadvent.org/fathers/250102.htm>.
- el-Feyruzabadi, Mecduddin Muhammed ibn Yakub, *Tenviru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs*, Beyrut: Darul Kütübül İlmîyye 2014.
- Goldstein, R., G.G. Stroumsa, “The Greek and Jewish Orgins of Docetism: A New Proposal”, *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 10/3, 2007.
- Grant, R.M., “Gnostic Origins and Basilidians of Irenaeus”, *Vigiliae Christianae*, 13/2, 1959.
- Gündüz, Ş., *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, yeni baskı, İstanbul: MiletNihal 2019.
- Gündüz, Ş., “Sinoplu Marcionun Gnostik Teolojisi”, *Hoşgörü Yılı ve İnanç Turizminde Göller Bölgesi Sempozyumu, 07-08 Eylül 2000 Isparta Bildiriler Kitabı*, Isparta: SDÜ Basımevi 2001.
- Hippolytus, *Refutation to All Heresies*, <http://www.newadvent.org/fathers/050107.htm> (copyright © 2000 by Kevin Knight)..
- Hoyland, R. G., *Seeing Islam as Others Saw it: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton: The Darwin Press 1997.
- İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut: Darul Kitabil Arabi 2015.
- İbn Sa'd, *Tabakât*, tr. M.K. Yılmaz, c. 1, İstanbul: Siyer Yayınları 2014.
- Irenaeus, *Adversus Haereses*, http://www.ccel.org/fathers2/ANF-01/anf01-57.htm#P6151_1380339
- Khorchide M., K. Von Stosch, *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an*, tr. S. Pare, London: Ginkgo 2019.

- Küing, H., *Islam: Past, Present and Future*, tr. J. Bowden, Oxford: Oneworld 2007.
- Lawson, T., *The Crucifixion and The Qur'an: A Study in History of Muslim Thought*, Oxford: Oneworld Publications 2009.
- Massey, G., *The Historical Jesus and Mythical Christ*, London (t.y.).
- McGiffert, A.C., "The Gospel of Peter", *American Society of Church History*, 6, 1894.
- Meerson, M., P. Schafer, (ed. & tr.), *Toledot Yeshu: The Life Story of Jesus*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014.
- Mevorach, I., E. College, "Qur'an, Crucifixion, and Talmud: A New Reading of Q4:157-58", *Journal of Religion & Society*, 19, 2017.
- Mushagalusa, T. B., *John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy*, Thesis for the degree of Doctor of Theology, University of South Africa, April 2008.
- Newman, H.I., "The Death of Jesus in the Toledot Yeshu Literature", *Journal of Theological Studies*, 50, 1999.
- Omar, I.A., (ed.), *A Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue by Mahmoud Ayoub*, New York: Orbis Books 2007.
- Origen, *Against Celsus*, <http://www.newadvent.org/fathers/0416.htm>.
- Papandrea, J.L., *The Earliest Christologies: Five Images of Christ in the Postapostolic Age*, InterVarsity Press 2016.
- Quispel, G., *Gnostic Studies I*, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut 1974.
- Reynolds, G. S., "On the Presentation of Christinity in the Qur'an and the Many Aspects of Qur'anic Rhetoric", *Al-Bayan – Journal of Qur'an and Hadith Studies*, 12, 2014.
- Schadler, P., *John of Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*, Leiden: Brill 2018.
- Schafer, P., *Jesus in the Talmud*, Princeton University Press 2007.
- Schafer, P., "Abogard's and Amulo's Toledot Yeshu", P. Schafer, M. Meerson, Y. Deutsch (ed.), *Toledot Yeshu ("The Life Story of Jesus") Revisited*, Tübingen: Mohr Siebeck 2011.
- Schoeps, Hans-Joachim, *Jewish Christianity: Functional Disputes in the Early Church*, tr. D.R.A. Hare, Philadelphia: Fortress Press 1969.
- Shah, M., "The Crucifixion and the Qur'an: A Study in the History of Muslim Thought", (Book Review), *Journal of Qur'anic Studies*, 12 (1-2), 2010.
- Shahid, I., Z. Sönmez, "İslam ve Doğu Hıristiyanları: Mekke Miladi 610-622", *Dini Araştırmalar*, c. 20, sayı: 51, 2017.
- et-, Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ay'il-Kur'an*, (Tahkik: Ahmed Abdurrazık el-Bekri ve diğerleri), Kahire: Darusselam 2015.
- Tertullian, *Against All Heresies*, vi, <https://ccel.org/ccel/s/schaff/anf03/cache/anf03.pdf>
- Tertullian, *De Spectaculis*, <https://ccel.org/ccel/s/schaff/anf03/cache/anf03.pdf>
- Watt, W.M., *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press 1970.
- Williams, R., *Arius: Heresy and Tradition*, revised edition, Willian B. Eerdmans Publishing Company 2002.
- Wilson, B.E., *The Embodied God: Seeing the Divine in Luke – Acts and the Early Church*, Oxford University Press 2021.
- Wisse F., (tr.), "The Letter of Peter to Philip", *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), Leiden. Brill 1978.

Yamauchi, E.M., “The Crucifixion and Docetic Christology”, *Concordia Theological Quarterly*, 46/1, 1982.

Zamahşeri, *el-Keşşâf*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2017.

Zebidi, M.H., *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyât*, tr. E. Yıldırım, İstanbul: Rağbet 2007.

